

ἜΤΕΤΗΡΙΟΝ

ἘΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΝ

ἜΤΟΣ 4'

Ἐβραβεύθη ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἐν Παρίσις
Συλλέγου ὑπὸ ἐπίσχυσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμματέων.

ἸΟΥΝΙΟΣ 1929

Ε.Υ.Δ. της Κ.τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΕΝ ΤΩ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩ ΚΡΑΤΕΙ

ΔΙΑΛΕΞΙΣ ΓΕΝΟΜΕΝΗ ΕΝ Τῇ ΕΤΑΙΡΕΙΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ¹

Πρὸ εἴκοσι καὶ πλέον ἐτῶν ὁ Σπυρίδων Λάμπρος², καίπερ ἀναγνωρίζων τὴν ἀξίαν τῶν εἰδικῶν μελετημάτων τοῦ Βέη, τοῦ Βελλέλη καὶ τοῦ Σπ. Παπαγεωργίου³, ἐτόνιζε τὴν ἔλλειψιν αἵμα καὶ τὴν ἀνάγκην μελέτης περὶ τῶν Ἰουδαίων ἐν τῇ Βυζαντινῇ Αυτοκρατορίᾳ. Ἐκτοτε τὸ κενὸν ἐπληρώθη ἐν πολλοῖς ὑπὸ τοῦ ἐν Βιέννῃ σοφοῦ ἑβραϊστοῦ καὶ βυζαντινολόγου Σαμουὴλ Κράους, ὅστις διηρένησεν ἐπιμελῶς τοὺς Βυζαντινοὺς ἱστορικοὺς καὶ δυνατὸν εἰπεῖν ἐξήντησε τὰς Ἑβραϊκὰς πηγὰς⁴. Οὐχ ἦττον ὑπολείπονται ἀνεξερευνήτοι Ἑλληνικαὶ τινες πηγαί, καὶ δὴ οἱ βίοι τῶν ἁγίων καὶ αἱ ἐν Ἑλλάδι Ἑβραϊκαὶ ἐπιγραφαί, ὧν ἀκριβῶς ὁ Λάμπρος συνίστα τὴν μελέτην καὶ τὴν συλλογὴν, ἐτι δὲ καὶ ἡ οἰκονομικὴ καὶ φορολογικὴ ἀποψις τοῦ ζητήματος. Εἰς ταύτην ἀφιέρωσα, μεταβάς πρὸς τοῦτο εἰδικῶς εἰς Βιέννην⁵, πολλὰς ἑβδομάδας. Σήμερον δ' ὅμως δὲν πρόκειται ν' ἀνακοινώσω τὰ πορίσματα εἰς ἃ ἐπὶ τοῦ εἰδικοῦ τούτου θέματος κατέληξα καὶ ἅτινα θὰ περιληφθῶσι προσεχῶς εἰς τὸν ἐπὶ τῇ ἑβδομηκονταετηρίδι τοῦ Καρόλου Diehl προετοιμαζόμενον ἑορταστικὸν τόμον, ἀλλ' ἀπλῶς νὰ ὁμιλήσω ἐνώπιον εὐρυτέρου ἀκροατηρίου περὶ τῆς καταστάσεως ἐν γένει τῶν Ἑβραίων ἐν Βυζαντίῳ.

I

Τὸ πρῶτον ζήτημα ὅπερ, τρόπον τινὰ αὐτομάτως, ἀνακύπτει εἶναι: πόσοι ἦσαν οἱ ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει Ἑβραῖοι καὶ εἰς ποίας πόλεις ἦσαν ἐγκατεστημένοι.

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἔχομεν βοηθὸν πολυτιμώτατον τὸν ἐκ Τουδέλας

¹ Ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ Παρνασσοῦ τῇ 8 Ἰανουαρίου 1929.

² Κατὰ τὸ ἐν Κοπενάγη συνέδριον τῶν Ἀνατολιστῶν (1908): βλ. Λόγοι καὶ Ἀναμνήσεις ἐκ τοῦ Βορρά (Ἀθ. 1909) σελ. 147 - 153.

³ Αἱ ἐν λόγῳ μελέται καὶ ἄλλαι μεταγενέστεραι ἀναφέρονται κατωτέρω ἐπ' ἀφορμῇ τῶν πόλεων ἢ νήσων εἰς ἃς ἀνάγονται, καθ' ὅσον οὐδεμία αὐτῶν εἶναι γενικὴ.

⁴ Βλ. Studien zur byzantinisch - jüdischen Geschichte (Λειψία 1914). Βλ. τοῦ αὐτοῦ ποικίλα ἄρθρα ἐν τῇ Byzantinische Zeitschrift, τὸ ἄρθρον Byzance ἐν τῇ Jewish Encyclopedia, τὸ δίτομον ἔργον Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrash und Targum (Βερ. 1898 - 9) καὶ ἐν Ἐ' τόμῳ τῶν Monumenta Talmudica (Βιέννη, 1914) τὸ Griechen und Römer.

⁵ Ὅπου καὶ ὁ Κράους καὶ ἡ ἀρίστη βιβλιοθήκη τῆς Ἑβραϊκῆς θεολογικῆς Σχολῆς.

Βενιαμίν: Ὁ ἐν λόγῳ Ἰσπανὸς ραββῖνος ἐπιχειρήσας μεγάλην ἀνά τὸν τότε προσιτὸν κόσμον ὁδοιπορίαν ἐπεβιβάσθη ἐν Ὑδροῦντι ἐπὶ πλοίου, ὅπερ τὸν ἔφερε διὰ Κερκύρας εἰς τὸν Κορινθιακὸν κόλπον. Ἐκ Ναυπάκτου μετέβη διὰ ξηρᾶς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐκεῖθεν δ' ἐπιβάς πάλιν πλοίου καὶ παραπλεύσας τὰς ἀνατολικὰς Ἑλληνικὰς νήσους κατέληξεν εἰς Συρίαν, ὅπου ἦσαν καὶ τὰ τότε ὄρια τοῦ κράτους τῶν Ἑλλήνων, ὅπως ὀρθῶς οὗτος καλεῖ τοὺς Βυζαντινοὺς τοῦ ΙΒ' αἰῶνος.

Τὸ ἀπὸ Ὑδροῦντος μέχρι Κωνσταντινούπολεως δρομολόγιον εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο, ὅπερ εἶχεν ἀκολουθήσει ὁ Λουϊτπράνδος δύο αἰῶνας σχεδὸν πρότερον¹· ἔξ οὗ καὶ δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τῆς κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους συνήθους ὁδοῦ. Ἄλλ' ἐν ᾧ ὁ ἐπίσκοπος Κρεμόνης ὀλίγας δίδει εἰδήσεις περὶ τῶν χωρῶν δι' ὧν διέρχεται, περιοριζόμενος νὰ ἀναγράψῃ δυσσεστοὺς τινὰς διὰ τὴν συγκοινωνίαν καὶ τὸν κλῆρον πληροφορίας², ὁ ἐκ Τουδέλας ραββῖνος οὐδὲν μὲν περὶ ὁδοιπορικῶν δεινοπαθημάτων λέγει, ἀπαριθμεῖ δὲ λεπτομερῶς ὄσους Ἑβραίους συνήνητησεν εἰς τὰς πόλεις δι' ὧν διῆλθε καὶ εἰς τὰς νήσους ἃς παρέπλευσε.

Τὸ Ὀδοιπορικὸν τοῦ μεταφραστῆν εἰς πολλὰς γλώσσας³ θὰ διεφώτιζε πλήρως τὸ ζήτημα, ἂν δὲν προσεκκότομεν ἐπὶ τῶν ἐξῆς δυσκολιῶν:

1) Οὐκ ὀλίγαι τῶν ἀναφερομένων πόλεων, λόγῳ κυρίως τῆς συλλαβικῆς Ἑβραϊκῆς ὀρθογραφίας καὶ τῆς κακῆς καταστάσεως τῶν χειρογράφων, δυσκόλως ταυτίζονται πρὸς γνωστὰς Ἑλληνικὰς ὀνομασίας⁴.

2) Ὁ Τουδέλας δίδει πάντοτε ἀριθμοὺς⁵, ἀλλὰ, παρεκτός τοῦ ὅτι εἰς

¹ Τοῦθ' ὅπερ, ἂν δὲν ἀπατώμεθα, δὲν εἶχεν ὑπὸ ἄλλου παρατηρηθῆ.

² Α. χ. ὅτι ὁχούμενος ἐπὶ τε ὄνου καὶ ἵππου ἐταλαιπωρήθη ἐπὶ 49 ἡμέρας «περιπλανώμενος, νηστεύων, διψῶν, στενάζων, δακρῶν, μοιρολογῶν» διὰ νὰ μεταβῇ ἀπὸ τῆς βασιλευούσης εἰς Ναύπακτον, ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Λευκάδος ἦτο εὐνοῦχος ἅμα καὶ φιλάργυρος κτλ. Βλ. τὸ κεφ. Δ' κέξ. τῆς Πρεσβείας πρὸς Νικηφόρον Φωκᾶν (Legatio), ἧς Ἑλληνικὴ μετάφρασις, ἔργον τοῦ τότε μόλις εἰκοσαετοῦς ἀειμνήστου καθηγητοῦ Ἰωάννου Ρωμανοῦ, ἀποτελεῖ παράρτημα τῶν Βυζαντινῶν Μελετῶν τοῦ Σπ. Ζαμπέλιου (Ἀθ. 1857), βλ. ἰδίᾳ σελ. 565 κέξ. Βλ. καὶ σελ. ιδ' τοῦ βιβλιογραφικοῦ σημειώματος τοῦ Λαυρεντίου Βροκίνη τοῦ προταχθέντος τοῦ ὀψιφανοῦς Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (Κέρκυρα 1895). Ὁ Ζαμπέλιος μόνον συγκεκαλυμμένως ἀναγνωρίζει τὴν ὀφειλήν.

³ Γαλλιστὶ ὑπὸ τοῦ Baratier (Παρ. 1734), Ἀγγλιστὶ ὑπὸ τοῦ Asher (1840 - 1 Βερολ. - Λονδίνον), Γερμανιστὶ ὑπὸ τῶν Grühnert καὶ Adler (2 τόμ. Φραγκφούρτη 1903 - 4). Ἡ Ἀγγλικὴ καὶ Γερμανικὴ μετάφρασις συνοδεύουσι νέαν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου. Ὁ καθηγητὴς Λάξαρὸς Βελλέλης παρέφρασε τὰς ἐνδιαφερούσας τὴν Ἑλλάδα σελίδας· βλ. Τεργεσταίαν Νέαν Ἡμέραν 9/21 Δεκεμβρίου 1899 καὶ συμπληρωματικὰ ἐν τῷ «Νουμᾷ» τόμ. Γ', 1905, ἀριθ. 159.

Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ Ὀδοιπορικοῦ δημοσιεύομεν ἐν πραγματεία καταχωρίσθησιν ἐν τῷ πρὸς τιμὴν τοῦ καθηγ. Heisenberg προσεχει ἑορταστικῶς τόμῳ.

⁴ Προβλ. λεπτομερείας αὐτόθι.

⁵ Οἱ ἀριθμοὶ φαίνονται ἀκριβεῖς, καίτοι δὲν γίνεται μνεία περὶ τῆς πηγῆς αὐτῶν.

μερικὰς περιστάσεις ἀσαφὲς εἶναι ἂν ὀμιλῇ περὶ ἀτόμων ἢ οἰκογενειῶν¹, διὰ τὴν Μυτιλήνην καὶ Κύπρον ἀναγράφει μόνον τὰς κοινότητας.

3) Ἡ ἀπογραφή ἔχει ἑλλείψεις: Ἄφ' ἑνὸς ὑπάρχει ὑποψία ὅτι ὁ ραββῆς ἐν τῇ ἀπεχθείᾳ του πρὸς τοὺς σχισματικούς Ἑβραίους, τοὺς Καραΐτας², μειοῖ μᾶλλον τὸν πραγματικὸν ἀριθμὸν αὐτῶν ἀναφέρων μόνον 500 ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ τινὰς ἐν Κύπρῳ. Ἄφ' ἑτέρου καὶ πρὸ παντὸς σκοπὸς τῆς περιοδείας του φαίνεται μᾶλλον ἢ ἐπίσκεψις μακρυνῶν ἢ ἀγνώστων χωρῶν ἢ ὁ καταρτισμὸς ἔργου περὶ τοῦ ἐν διασπορᾷ ἑβραϊσμοῦ, δι' ὃ ἀναγράφει μὲν ὅσους Ἑβραίους συναντᾷ, δὲν φαίνεται ὅμως νὰ ὑποβάλλῃ ἑαυτὸν εἰς δρομολογικὰς παρεκκλίσεις πρὸς ἀνεύρεσιν ὁμοθηρήσκων. Ἦδη εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας, αἵτινα δὲν ἐπεσκέφθη, μνημονεύονται Ἰουδαῖοι πρὸ ἢ μετὰ ἢ πρὸ καὶ μετὰ τὴν διάβασιν του. Τοῦτο μὲν γενικῶς βεβαιοῦται ὑπὸ τοῦ Ἀβραάμ Ibn Daud, ἐπίσης Ἰσπανο-εβραίου καὶ ἐπίσης ἀκμάσαντος κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα³, ὅστις λέγει ὅτι εὗρισκοντο Ἑβραῖοι εἰς ὅλας τὰς νήσους τῶν Ἑλληνικῶν θαλασσῶν ἀπὸ Λευκάδος⁴ καὶ Ζακύνθου μέχρι Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἐν τῇ στερεᾷ ἀπὸ τῆς Νέας Ρώμης μέχρι τῶν διαφόρων συνόρων τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους. Κατὰ ὠρισμένους δ' ἐπαρχίας ἢ πόλεις τὸ πρᾶγμα ἐξηκριβώθη ἤδη ὑφ' Ἑλλήνων, λ. χ. διὰ τὴν Λακεδαίμονα⁵, τὴν Κρήτην⁶, τὴν Ἠπει-

¹ Τὸ πρόβλημα γεννᾶται κατὰ τινὰς ἐκδότας (ἰδίᾳ τὸν Gr̄unhut) διὰ τέσσαρας περιπτώσεις: Λευκάδα, Χίον, Σάμον, Ρόδον. Τὸ ἐπ' ἐμοὶ πιστεύω ὅτι καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου οἱ ἀριθμοὶ ἀναφέρονται εἰς άτομα. Πράγματι δύσκολον εἶναι αἱ Ἑβραϊκαὶ οἰκογένειαι τῆς Χίου, αἵτινες, ὡς ἀσφαλῶς προκύπτει ἐκ τῶν Χρυσοβούλλων τῆς Νέας Μονῆς (ἐσχάτως ἐπανεκδοθέντων ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Χίου, τόμ. β' τοῦ Γ. Ζολώτα), ἦσαν 15 ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, νὰ ἔγιναν 400 ἐντὸς ἐνὸς μόνου αἰῶνος. Ἐπίσης δύσκολόν μοι φαίνεται ἡ Σάμος νὰ εἶχε 300 οἰκογενεῖας Ἰσραηλιτικᾶς, ἧτοι περὶ τοὺς διοχιλίους Ἑβραίους, χωρὶς οὗτοι νὰ καταλίπωσι πολλὰ ἐπιγραφικὰ μνημεῖα, ὅπως ὄντως συνέβη οὐ μόνον εἰς τὰ κέντρα (λ. χ. ἐν Θήβαις), ἐν οἷς οἱ Ἑβραῖοι ἦσαν πολυάριθμοι, ἀλλὰ καὶ εἰς ἐκεῖνα (ὡς ἐν Χαλκίδι) ἐνθα περιορίζοντο εἰς ὀλίγας ἑκατοντάδας.

Περὶ τῶν ἐπιγραφῶν τῶν Θηβῶν βλ. τὴν μελέτην τοῦ Σπ. Παπαγεωργίου, περὶ τῶν τῆς Χαλκίδος τὴν προμνησθεῖσαν ἀνακοίνωσιν τοῦ Λάμπρου περὶ ἄλλης Κυπριακῆς Σ. Μεναρδου, Γολγοὶ καὶ Ἑβραῖοι (Ἀθηνᾶ, τόμ. 22, 1910, σελ. 417-427).

² Πρβλ. περὶ τούτου Krauss σελ. 98, ὅστις παραπέμπει καὶ εἰς τὸν Furst, Geschichte d. Karäertums.

³ Τὸ σύγγραμμα τοῦτο ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Neubauer ἐν Mediaeval Jewish Chronicles, τόμ. Α' σελ. 19 κέξ.

⁴ Ὁρθῶς δὲν μνημονεύει τὴν Κέρκυραν, ὅπου δὲν ὑπῆρχον τότε Ἑβραῖοι. Ὁ μόνος ὃν εἶπεν ὁ Τουδέλας δὲν ἦτο γηγενής· εἶχεν ἔλθει ἐκ τῆς Νοτίου Ἰταλίας.

⁵ Ν. Βέη, Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Λακεδαίμονος καὶ τοῦ Μυστρά, Νουμάς, τόμ. Γ' 1905, ἀριθ. 166. Βλ. κατωτ. σελ. 12 μακρὰν ἐπὶ τοῦ ζητήματος σημείωσιν.

⁶ Βλ. τὴν ἐπὶ τοῦ θέματος ἡμετέραν ἀνακοίνωσιν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν (Πρακτικά τόμ. Δ' 1929, σελ. 32 κέξ.)· πρβλ. κατωτ. τὰς μελέτας τῶν Νοϊκετ, Léniz, Σανθουδίδου περὶ Ἑβραίων ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Βενετοκρατίας.

ρον¹, καὶ ὑπὸ τοῦ Krauss ἐπὶ τῇ βράσει Ἑβραϊκῶν μαρτυριῶν διὰ τὸν Πόντον (Ἀμάσειαν), Κιλικίαν, Λυτικὴν Μακεδονίαν (Καστορίαν), Βιθυνίαν (Νικομήδειαν)², ὁ δὲ κατάλογος εἶναι ἐπιδεκτικὸς ἐπανεξήσεως· οἱ βίοι τῶν Ἀγίων, τὰ Χρυσόβουλλα καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ δυνατόν νὰ ἀποκαλύψουν τὴν παρουσίαν Ἑβραίων καὶ εἰς ἄλλας πόλεις³.

Εὐτυχῶς αὐδεμία τῶν δυσχερειῶν τούτων εἶναι ἀνυπέρβλητος: 1) Διὰ τὰ ὀνόματα τῶν πόλεων αἱ ἔρευναι τῶν διαδοχικῶν ἐκδοτῶν καὶ μελετητῶν τοῦ Ὀδοιπορικοῦ ἐπιτρέπουσι νὰ φθάσωμεν εἰς συμπεράσματα μὴ ἀπέχοντα πολὺ τῆς πιθανότητος. 2) Οἱ Ἑβραῖοι συγγραφεῖς τῶν μέσων χρόνων δὲν δίδουσι εἰς τὸν ὄρον «κοιότης» τὴν ἔννοιαν πληθυσμοῦ πυκνοῦ, ἢ καὶ οὐσιωδῶς ὑπερβαίνοντος ὀλίγας δεκάδας ἀνδρῶν. Οὕτω λ. χ. ὁ ἐξ Ὀρίας Ἀχίμας⁴, λέγει ὅτι ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Α' ὑπῆρχον 1000 κοιότητες, ἐν ᾧ ἀπίστευτον εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑβραίων νὰ ἐξικνεῖτο τότε εἰς 40.000⁵.

Ἄλλοτε πηγή⁶ ἀναφέρει ὅτι τῷ 1096 ὑπῆρχον ἐν Θεσσαλονίκῃ πολλαὶ κοιότητες, ἐν ᾧ ἡ πόλις (πρβλ. Τουδέλαν) δὲν ἠρῖθμει ἢ πεντακοσίους Ἰσραη-

¹ Βλ. τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου περὶ τῶν προνομίων τῆς ἐκκλησίας Ἰωαννίνων, τὸ ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ Μουστοξύδου καὶ ἐπανεκδοθὲν ὑπὸ τοῦ Λάμπρου (Νέος Ἑλληνομνήμων, IB', 1915, σελ. 38-40), ἀλλ' ἰδιαιτάτα τὴν μελέτην τοῦ Ν. Βέη, Übersicht über die Geschichte, des Judentums von Janina (Byzantisch - Neugriechische Jahrbücher, τόμ. II, 1921, σελ. 159-177).

² Ἐν ὄλαις ταῖς ἐπαρχίαις ταύταις ἐγεννήθησαν Ἑβραῖοι διαπρέψαντες ὡς λόγοι πρβλ. Κράους, σελ. 82 καὶ 98.

³ Ὁ Λάμπρος, ἐν τῷ γνωστῷ του ἔργῳ περὶ τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν IB' αἰῶνα θεωρεῖ τὴν ἀπουσίαν τῶν Ἑβραίων πιθανήν. Ἐπὶ τουρκοκρατίας συνήνησαν Ἑβραῖοις ἐν Ἀνατολῇ οἱ περιηγηταί· πρβλ. τὴν πολλαχῶς ἐνδιαφέρουσαν μελέτην, ἣν ὁ Σολομὼν Ρεϊνάχ ἐδημοσίευσεν κατὰ τὰ ἔτη 1889-1890 ἐν τῇ Revue des Études Juives, περὶ τῶν Ἰουδαίων ἐν τῇ Ἀνατολῇ κατὰ τοὺς γεωγράφους. Ἐπίσης κατὰ τοὺς πρώτους Χριστιανικοὺς αἰῶνας πιθανὸν εἶναι ὅτι ὑπῆρχεν Ἑβραϊκὴ κοιότης. Τότε οἱ Ἰσραηλίται ἦσαν πολυάριθμοι εἰς τὰς Ἑλληνικὰς χώρας (βλ. κατωτ. σελ. 7 σημ. 4).

⁴ Τὸ χρονικὸν τοῦ Νοτιοϊταλοῦ τούτου Ἰουδαίου ἐξεδόθη ἐν τῇ γνωστῇ συλλογῇ τοῦ Neubauer, Mediaeval Jewish Chronicles, τόμ. Β' σελ. 111-132.

⁵ Ἐφ' ὅσον, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὁ Τουδέλας δὲν εὗρεν εἰμὴ 15-20.000. Ἀληθῶς συνεπεία τῶν πιέσεων ὡς ἤσκησεν ἐπ' αὐτῶν ὁ ἰδρυτὴς τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, πολλοὶ Ἰσραηλίται ἐβαπτίσθησαν καὶ τινες ἴσως μετηνάστευσαν. Ἀλλ' ἐκ τῶν βαπτισθέντων οἱ πλείστοι, ὡς βεβαίῳ ὁ Πορφυρογέννητος, ἐπανήλθον εἰς τὸν Ἰουδαϊσμόν (Βίος Βασιλείου, κεφ. 95)· τὰ δὲ κενὰ τῆς ἐνδεχομένης μεταναστεύσεως θὰ ἀνεπλήρωσεν ἡ αὐξήσις τοῦ πληθυσμοῦ (βλ. κατωτ.). Πάντως ἀδύνατον ἢ ἐλάττωσις νὰ ὑπερβῆ τὰ 60% τοῦ ἀρχικοῦ συνόλου.

⁶ Πρβλ. «Eine unbekannte messianische Bewegung ums Jahr 1096», ἣτις ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ D. Kaufmann τῷ 1898 καὶ ἐδημοσιεύθη εἰς τὰ Ἄπαντα τοῦ συγγραφέως τόμ. Β' σελ. 190-202. Ἀγγλικὴ μετάφρασις ἐν τῇ Jewish Quarterly Review, τόμος X (παλαιὰ σειρά) σελ. 139-151. Πρόκειται περὶ μνημείου περιεργωτάτου, ὅπερ θὰ ἦτο καλὸν νὰ μετεφράζετο καὶ Ἑλληνιστί.

λίτας. Ὅτι δὲ καὶ ὁ Τουδέλας ὀλιγοπροσώπους κοινότητος ἀναφέρει, προκύπτει ἐξ αὐτοῦ τοῦ κειμένου του, ἐνθα λέγεται ὅτι οἱ 300 Ἑβραῖοι τῆς Σάμου ἀπῆρτιζον 13 κοινότητας,¹ καὶ ὅτι ἡ Μυτιλήνη ἠριθμεῖ 14 κοινότητας. Ἄν οἱ Λέσβιοι Ἰσραηλίται ἀνήρχοντο εἰς πολλὰς χιλιάδας, θὰ ἔδιδεν ἀναμφιβόλως περὶ αὐτῶν πληροφορίας τινάς, ὅπως πράττει διὰ τὰς πολυαρίθμους κοινότητας (τὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν Θηβῶν). 3) Οἱ Ἑβραῖοι τῶν ἐπαρχιῶν, τὰς ὁποίας ὁ Τουδέλας δὲν ἐπεσκέφθη, θὰ ἦσαν σχετικῶς ὀλιγάριθμοι, διότι αὐταὶ δὲν περιελάμβανον οὔτε πολλὰς μεγαλοπόλεις οὔτε πολλὰ μεγάλα κέντρα τῆς βιομηχανίας ἐκείνης, εἰς ἣν οἱ Ἰουδαῖοι φαίνονται ἰδιαίτερος εὐδοκιμήσαντες, τῆς τῆς μεταξῆς.

Τούτων τεθέντων, ἔλθωμεν εἰς τὰ ἐκ τοῦ κειμένου ἀντλητέα συμπεράσματα.

Ἑβραῖους ἀπῆριθμημένους κατὰ κεφαλὴν ἔχουσι τὰ ἑξῆς μέρη: ²

Κέρκυρα 1, Λευκάς ἢ Ἄρτα ³ 100, Ἀχελῷος (Αἰτωλικόν) 2, Πάτραι 50, Ναύπακτος 100, γεωργοὶ τοῦ Παρνασσοῦ 200, Κόρινθος 300, Θῆβαι 2.000, Ἐγρῆπος (Χαλκίς) 200, Ἰακοντρίτσα 100, Ρόβιγκα 100, Σιτωπόταμο (Ζητοῦνι;) 50, Ἀλμυρὸς 400, Βύσσινα (Βόλος;) 100, Θεσσαλονίκη 500, Μήτηριτσα 20, Δράμα 140, Κανίστολον (Χριστόπολις;) 20, Κωνσταντινούπολις 2.500, Ραιδεστός 400, Καλλίπολις 200, Κίλια 20, Χίος 400, Σάμος 300, Ρόδος 400.

Ἦτοι ἐν συνόλῳ 10.213.

Αἱ ἐν Μυτιλήνῃ καὶ Κύπρῳ κοινότητες ἀδύνατον νὰ εἶχον πλεον τῶν δισχιλίων μελῶν. Οἱ δὲ Ἑβραῖοι τῶν ἐπαρχιῶν, αἷς δὲν ἐπεσκέφθη, ἀπίθανον νὰ ὑπερέβαινον τοὺς ἡμίσεις τῶν πρὸ μικροῦ ἀπαριθμηθέντων.

Ἐπὶ τῇ βάσει λοιπὸν τοῦ Ὀδοιπορικοῦ οἱ Ἑβραῖοι τῆς ὅλης αὐτοκρατορίας ὑπολογιστέοι εἰς 15—20.000.

Τὸ σύνολον τοῦτο φαίνεται μικρὸν ἐν παραβολῇ πρὸς τὸν ἐν τῇ ἑγγυς Ἀνατολῇ Ἑβραϊκὸν πληθυσμὸν τῶν πρώτων Χριστιανικῶν αἰώνων,⁴ ἔτι δ' ἐν

¹ Βλ. τὴν παράφρασιν Βελλέλη ἐν Νέα Ἡμέρα· ἡ λεπτομέρεια αὕτη φαίνεται λείπουσα εἰς τινὰ χειρόγραφα.

² Διὰ τὰ δυσνόητα ὀνόματα ἀκολουθῶ τὴν ἐκ τοῦ Ἑβραϊκοῦ ἀνάγνωσιν τοῦ Βελλέλη.

³ Φρονῶ ὅτι πρόκειται περὶ Λευκάδος, βλ. πανηγυρικὸν τόμον Χαίτζενβεργ.

⁴ Ἐπὶ Αὐγούστου ἔσχμεν πλουσίας κοινότητας Ἰουδαίων εἰς τὴν Κρήτην καὶ ἄλλας νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ πολλὰς ἐμπορικὰς πόλεις τῆς Μαύρης Θαλάσσης. Ἐν Ἰωνίᾳ πολὺ πλῆθος Ἰουδαίων τὰς πόλεις ἔκει· (Νικόλαος Δαμασκηνὸς σ. 42), καὶ ὁ Ἡρώδης ἐπισκέπτεται τὰς νήσους Ρόδον, Χίον καὶ Μυτιλήνην, ὅπως ἐνισχύσῃ τὰς ἐκεῖ κοινότητας.

Ἐπὶ Καλιγούλα ἀπαντῶσιν, καθ' ἃ βεβαιοῖ ὁ Ἰώσηπος (Ἰουδ. Πολ. II, 7, 1. Βίος 76) εἰς πλείστα μέρη τῆς Ἑλλάδος Ἑβραῖοι καὶ Ἑβραϊζόντες, τοῦτο δ' ἐπιβεβαιοῦσιν Αἱ πράξεις τῶν Ἀποστόλων (πρβλ. λ. χ. Les apôtres καὶ τὸ Saint-Paul τοῦ Ρενάν), πρὸς δὲ καὶ πολλὰ ἐπιγραφαί, εἰς τὰς Ἀθήνας, τὰς Πάτρας, τὴν Χίον κ.τ.λ. Συναγωγὴν ἐν Αἰγίνῃ ἀνεῦρεν ὁ Furtwängler μικρὸν πρὸ τοῦ προώρου θανάτου του. Ἄλλ' οἱ πλείστοι τῶν Ἑβραίων ἢ Ἑβραϊζόντων τούτων εἶχον ἐχριστιανισθῆ πρὶν ἢ τὸ Ἀνατολικὸν κράτος λάβῃ καθαρῶς Ἑλληνικὸν χαρακτῆρα.

συγκρίσει πρὸς τὰ νῦν παρατηρούμενά εἰς κράτη τινὰ (λ. χ. τὴν Πολωνίαν) ἢ καὶ τινὰς πόλεις (Νέαν Ὑόρκην ἢ Θεσσαλονίκην). Ἀλλὰ δὲν ἦτο ἀσήμαντος οὔτε καθ' ἑαυτὸν, οὔτε ἐν παραβολῇ πρὸς τὸν εἰς ἄλλα μεσαιωνικά κράτη, οὔτε τέλος δυσανάλογος καὶ πρὸς τὰ πορίσματα τῶν ἀπογραφῶν εἰς πλείστα τῶν σημερινῶν κρατῶν. Μὴ λησμονῶμεν ὅτι αἱ χῶραι, δι' ὧν διήλθεν ὁ Τουδέλας καὶ ὅπου ἀπηρεύθησε περὶ τὰς 10.000 Ἰσραηλιτῶν, δύσκολον εἶναι ἐπὶ Κομνηνῶν καὶ ἔσχατον 10.000.000 ψυχῶν¹. Ἀναλογία ὑπερβαίνουσα τὸ ἐν τοῖς χιλίοις καὶ εἰς πολλὰ σύγχρονα Χριστιανικὰ κράτη θὰ ἐφαίνετο σημαντικὴ.

II

Ποῖα ἦσαν τὰ ἐπιτηδεύματα καὶ ποῖα ἡ οἰκονομικὴ τῶν Ἑβραίων κατάστασις;

Ἀνεπαρκῶς φωτίζει ἡμᾶς περὶ τούτων ὁ Τουδέλας. Λεπτομερείας περὶ ἐπαγγελμάτων δίδει μόνον α') περὶ τῶν Ἑβραίων τοῦ Παρνασσού, οὓς λέγει γεωργούς, β') περὶ τῶν ἐν Θήβαις, οἵτινες ἦσαν ἐργάται μεταξῆς καὶ πορφύρας, γ') περὶ τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ, οἵτινες ἦσαν χειρῶνακτες, καὶ δ') περὶ τῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἵτινες ἦσαν ἔμποροι καὶ μεταξουργοί.

Ἐκ τῶν ἰσχυρῶν τούτων πληροφοριῶν προκύπτει ἡ ἐντύπωσις ὅτι τὸ προέχον ἐπιτήδευμα ἦτο ἡ μεταξουργία. Ταύτην ἐνισχύει τὸ ὅτι Ἑβραῖοι ἀπαντῶσιν εἰς πόλεις ἐνθα τότε ἦνθαι ἡ βιομηχανία αὕτη, λ.χ. ἐν Πάτραις καὶ ἐν Χίω², καὶ ὅτι ἐν τῇ Νοτίῳ Ἰταλίᾳ, ἐφ' ἧς ἡ σφραγὶς τοῦ Βυζαντίου ἦτο τότε πολὺ ἰσχυρά, οἱ πλείστοι τῶν Ἑβραίων ἦσαν βαφεῖς ἢ ἐργάται μεταξῆς³.

Ὡς πρὸς τὴν οἰκονομικὴν τῶν Ἑβραίων κατάστασιν ἐκ τῶν λόγων τοῦ ῥαββῆ προκύπτει ὅτι: α') ἡ τῶν τοῦ Παρνασσού καὶ τῶν Θηβῶν ἦτο μᾶλλον καλὴ: οἱ πρῶτοι φέρονται ὡς ἰδιοκτηματῆαι καὶ ὄχι πάροικοι⁴, οἱ δὲ δεῦτεροι ἐξαιρῶνται ὡς οἱ ἀριστοὶ τῶν μεταξουργῶν καὶ ὡς συγκαταλέγοντες μεταξὺ

¹ Περὶ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ὅστις ἀδύνατον εἶναι νὰ ὑπολογισθῇ ἔστω καὶ κατὰ προσέγγισιν, διατυπῶ μερικὰς εἰκασίας ἐν παραρτήματι τῆς πεντηκοντασελίδου μελέτης μου: *De la population de Constantinople sous les empereurs byzantins* (ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ περιοδικοῦ *Metron*, 1, 1920).

² Τὴν ἐν ταύτῃ ἀνάπτυξιν τῆς μεταξουργίας συνεπέρανεν ὁ Ζολώτας ἐκ τῶν τοπωνυμίων ἔ. ἀ. σ. 284, σημ. 1.

³ Βλ. R. Straus, *Die Juden im Königreich Siziliens unter Normannen und Stauffern* (Χαϊδελβεργκ 1910) σελ. 64 κ.ἐξ. Γενικώτερον περὶ τῆς οἰκονομικῆς δράσεως τῶν Ἰουδαίων κατὰ τοὺς μέσους χρόνους ἐγράφησαν πολλὰ καὶ εἰς τὰς γενικὰς ἱστορίας τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ εἰς τὰς οἰκονομικὰς ἱστορίας: βλ. ἰδίᾳ Georg. Caro, *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter* (2 τόμ. Λειψία 1908-1918) Βιβλιογραφία τῶν κυριωτάτων πηγῶν εὑρεθαι παρὰ Joseph Kulischer, καθηγητῆ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Λένινγρᾶδ, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, τόμ. α', *Οἱ μέσοι χρόνοι* (Μόναχον, 1928), σ. 87 σημ. 1.

⁴ Λέγεται ὅτι: «ἔσπειρον καὶ ἐθέριζον ἐν τῷ κλήρῳ καὶ τῷ ἐδάφει αὐτῶν».

αὐτῶν πολλοὺς διαπρεπεῖς λογίους ¹. β') τοὺς ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐμάστιζε πενία. γ') οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἦσαν πλούσιοι. Ἡ τελευταία αὕτη πληροφορία ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ τοῦ Βιλλαρδουίνου, ὅστις χαρακτηρίζει τὴν συνοικίαν αὐτῶν ² ὡς «ville mult bonne et mult riche».

Ἀπὸ τῶν σταυροφοριῶν καὶ ἐντεύθεν ἐν τῇ Δύσει ὁ Ἑβραϊκὸς πλοῦτος συνεδέετο πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς τοκογλυφίας καὶ ἐν τῇ βενετοκρατουμένῃ Κρήτῃ ἐνεφανίσθησαν ταχέως Σαυλῶκ ³. Μήπως ἐκ τοιαύτης πηγῆς προήλθεν, ἐν μέρει τοῦλάχιστον, ἡ ἐν τῇ συνοικίᾳ τοῦ Στενοῦ τοσαύτη εὐπορία; Μήπως ὁ Βενιαμὴν ὁμιλῶν περὶ ἐμπορῶν, ἐννοεῖ τοὺς ἐμπορευομένους τὰ χρήματα; Ἐὰν τὸ πρᾶγμα ἐπιβεβαιωθῆ, θὰ ἐξηγεῖτο διατί ὁ λαὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως διεκείτο δυσμενῶς κατὰ τῶν Ἑβραίων, ἐν ᾧ ἀντισημιτικὰς ἐκδηλώσεις οὐδαμῶς σχεδὸν ἀλλαγῶ ἀναφέρει ὁ περιηγητὴς. Μόνην ἐπικύρωσιν τοιαύτης εἰκασίας παρέχει μεσαιωνικὴ τις παράδοσις περὶ δανείου τινὸς ἐπὶ ἐνεχύρῳ, ὅπερ διεπραγματεύθη Θεόδωρός τις Κωνσταντινουπολίτης Ἰουδαῖος ⁴.

Οἱ δυστυχεστάτοι τῶν Ἰουδαίων θὰ ἦσαν οἱ δουλοπάροικοι. Τοιοῦτους δὲν μνημονεύει ὁ Τουδέλας, ἀναφέρουσιν ὅμως τὰ χρυσοβούλλα τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου καὶ τῆς Ἐκκλησίας Ἰωαννίνων ⁵, ἀλλὰ καὶ τούτων ἡ τύχη δὲν ἦτο χειροτέρα μεγάλης μερίδος τοῦ Χριστιανικοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ὅστις, ὅπως καὶ αὐτοί, ἦτο «τῇ γῇ προσοδεδεμένος», ἦτοι ἡμιελεύθερος.

Ταῦτα τὰ ἐλάχιστα δύναται τις νὰ βεβαιώσῃ εἰς ἀπάντησιν τῶν ἐν ἀρχῇ τεθέντων δύο ἐρωτημάτων, τὰ δὲ λοιπὰ ὑπὸ νεωτέρων γραφέντα εἶναι ἀπλαῖ ὑποθέσεις. ⁶

¹ Τὰ δὲ γράμματα σπανίως προάγει ἡ πενία.

² Οἱ Ἑβραῖοι συμφωτισμένοι κατ' ἀρχὰς ἐν τῇ κυρίως Κωνσταντινουπόλει, μετεφέρθησαν ἔπειτα εἰς τὸ «Στενόν» πρὸς βορρᾶν τοῦ Γαλατᾶ, δι' ὃ καὶ ἡ συνοικία των ἔπεσεν εἰς χεῖρας τῶν σταυροφόρων ἀπ' ἀρχῆς σχεδὸν τῆς πολιορκίας τοῦ 1204.

³ Ὁ ἀείμνηστος Στ. Ξανθοῦ διδῆς ἐν τῇ μελέτῃ του: «Οἱ Ἑβραῖοι ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἐνετοκρατίας», Κρητικὴ Στοά, τόμ. Β' (Ἡράκλειον 1909) γράφει: «Ἡ τοκογλυφία μείνασα ἐπὶ αἰῶνας ἀχαλίνωτος εἶχεν ἐπιτελέσει τὸ ἔργον της, ἡ δὲ θέσις τῶν πλείστων Ἐνετῶν φεουδαρχῶν ἦτο τόσον δεινὴ, ὥστε ἡ ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλείψωσιν οἰκίας καὶ φέουδα εἰς τοὺς Ἑβραίους καὶ νὰ φύγωσιν ἐκ τῆς νήσου, ἢ νὰ ῥιφθῶσιν εἰς τὰς φυλακάς».

⁴ Βλ. Κράουζ (σελ. 75), παραπέμποντα εἰς δημοσίευσμά τι τοῦ H. L o e w e ἐν Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft d. Judentums, τόμ. 56, σελ. 272.

⁵ Οἱ δουλοπάροικοι τῆς Ἡπειρωτικῆς μητροπόλεως ἦσαν μόνον τρεῖς, ἀλλ' ὁ Μονομάχος κατέστησε δουλοπαροίκους καὶ ἀφιέρωσε τῇ ὑπ' αὐτοῦ ἰδρυθείσῃ Νέᾳ Μονῇ 15 ὄλας Ἰουδαϊκὰς οικογενείας, ὅσας δηλαδὴ εἶχεν ἡ Χίος.

⁶ Οὕτω παρετηρήθη ὅτι ἀπίθανον εἶναι ἀπαξάπαντες οἱ 2.500 Ἑβραῖοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ ἦσαν μεταξουργοὶ καὶ ἔμποροι, καὶ ἐκ τῶν παρὰ τὸ Στενόν βυρσοδεψείων εἰκάσθη ὅτι τινὲς τούτων κατεγίνοντο εἰς τὴν σκυτοτομίαν. Ἐνδεχόμενον ἀλλ' ὁ Τουδέλας δὲν τὸ λέγει ὁ τρόπος μάλιστα καθ' ὃν ἐκφράζεται ὑποδεικνύει μᾶλλον ὅτι τὰ βυρσοδεψεῖα ἦσαν εἰς χεῖρας Χριστιανῶν. Ἐξ ἄλλου ὁ παλαιότερος περὶ τὰ Χαλκοπρατεῖα συνοικισμὸς τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐγέννησε τὴν ἀμάρτυρον ὑπόθεσιν ὅτι πολλοὶ τούτων ἦσαν χαλκεῖς.

III

Περὶ τῆς γενικωτέρας καταστάσεως τῶν Ἑβραίων δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν πλείονα καὶ ἀσφαλέστερα ἢ περὶ τῆς δημογραφικῆς.

Ὅπως κριθῶσι δίκαιως αἱ ἐπὶ τοῦ προκειμένου πολιτικαὶ ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν πρέπει νὰ ληθῶσιν ὡς κέντρον συγκρίσεως τὰ μεσαιωνικὰ κράτη καὶ οὐχὶ τὰ νεώτερα.¹

Δὲν ἀπαιτεῖται δὲ νὰ ἔχη τις ἐγκύψει εἰς τὴν μεσαιωνολογίαν, διὰ νὰ γνωρίσῃ ὅτι ἡ τότε τύχη τῶν Ἑβραίων ἐν τῇ Δύσει ἦτο οἰκτρά²: Ἐξῶν ἐγκάθειρκτοι ἐν περιτετειχισμέναις συνοικίαις, ἔφερον διακριτικὸν ἔνδυμα καὶ ἐγίνοντο ἀντικείμενον συνεχῶν ἐξευτελισμῶν.

Ἡ ἀπαγόρευσις εἰς τοὺς Χριστιανοὺς νὰ δανειῶσιν ἐπὶ τόκῳ εἶχεν, ἀληθῶς, καταστήσει τοὺς Ἑβραίους καρπωτὰς μονοπωλίου, ὅπερ ἐπέτρεπε τὸν ἀκόλον πλουτισμόν. Πλὴν δυσκόλως ἠδύναντο νὰ κρατήσωσιν ἐπὶ μακρὸν τὰ κτηθέντα, ἅτινα ἄλλοτε διήρπαζεν ὁ εἰσβάλλον εἰς τὰ καταστήματα καὶ τὰς οἰκίας των ὄχλος, καὶ ἄλλοτε ἀπεμύζων διὰ ποικίλων ἐκβιασμῶν αὐταὶ αἱ τοπικαὶ ἀρχαί.³ Συχνάκις οἱ βασιλεῖς δὲν τοὺς ἐπροστάτενον, εἰμὴ ὅπως, δίδοντες αὐτοῖς τὸν καιρὸν νὰ πλουτήσωσι, δυνηθῶσιν ἐπωφελέστερον νὰ ἀποστραγγίσωσι, ἢ, κατὰ τὸν ἐπιφανῆ ἱστορικὸν τῆς μεσαιωνικῆς Ἀγγλίας Sir James Henry Ramsay⁴, μαδῆσωσιν αὐτούς. Ὅπως δὲ τὸ μάθημα τοῦτο γίνῃ μεθοδικώτερον, ἐφευρέθη ὁ τρόπος τῶν ὁμαδικῶν ἀπελάσεων συνοδευομένων ὑπὸ γενικῆς δημεύσεως τῶν περιουσιῶν, ὅστις καὶ δὲν ἐφηρμόσθη μόνον

¹ Βραχυλογίας χάριν, ἀποφεύγομεν νὰ παραβάλλωμεν τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους πρὸς τοὺς προηγηθέντας αὐτῶν Ῥωμαϊκοὺς γνωστόν ἄλλως εἶναι ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους π. Χ. αἰῶνας ἐπεκράτει ζωηρὸς ἀντισημιτισμὸς ἐν τῇ ὅλῃ αὐτοκρατορίᾳ καὶ εἰδικῶς ἐν Αἴγυπτῳ. Εἰς τὴν περὶ φορολογίας εἰδικὴν μελέτην παρατίθεται σχετικὴ βιβλιογραφία: τὸ σπουδαιότατον ἔργον εἶναι τὸ τοῦ J. Juster, *Les Juifs dans l'empire romain* (2 τόμοι, Παρίσιοι 1914). Εἰδικῶς διὰ τὴν Αἴγυπτον βλ. μονογραφίαν, συνοδευομένην ὑπὸ πλήρους βιβλιογραφίας, τοῦ διασήμου Ἑλλῆδος παπυρολόγου H. Idris Bell, *Juden und Griechen im römischen Alexandria: eine historische Skizze des alexandrinischen Antisemitismus* (Λειψία, 1926).

² Ἡδὴ πρὸ αἰῶνος σχεδὸν εἶχε καταδειξῆι τοῦτο ἐμπεριστατωμένως ὁ G. F. Derping, *Les Juifs dans le moyen-âge* (Παρ. 1834).

³ Ὅθως ἐν πόλει ἦν ἀναφέρω, διότι ἐπισκεφθεὶς αὐτὴν ἐσχάτως ἔλαβον ἐνδιαφέρον διὰ τὰ κατ' αὐτὴν, τὸ κρατήσαν τὴν σφραγίδα τοῦ μεσαιῶνος Rothenburg, αἱ ἀρχαὶ ἀπέσπασαν 30.000 μάρκων ἀπὸ τῶν Ἑβραίων, ἀντὶ τῆς μὴ τηρηθείσης ὑποσχέσεως τῆς ἀπολύσεως τοῦ φυλακισθέντος ῥαββίνου αὐτῶν· βλ. Isert Rüssel ἐν *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft d. Judentums*, τόμ. 54 σ. 210 κέξ.

⁴ Ὁ Ράμοσαιῦ ἔγραψε σειρὰν περιοπουδᾶστων ἔργων περὶ τῆς πατρίδος του ὑπὸ τῆς δυναστείας τῶν Ἀνδεγαυῶν, τοῦ Ὑόρκ και τοῦ Λανκάστερ. Τὴν φράσιν ἦν ἀναφερόμεν ἐν τῷ κειμένῳ παρελάβομεν ἐκ παλαιότερου τινὸς ἔργου: *The foundations of England* (Λονδ. 1898), σελ. 343.

ἐν Ἰσπανίᾳ καὶ Ἀγγλίᾳ.¹ Ἀξιοσημείωτον δ' εἶναι ὅτι αἱ ἀθρόοι ἀπελάσεις, αἱ δημεύσεις καὶ οἱ ποικιλόμορφοι διωγμοὶ ἐπέζησαν τῆς Ἀναγεννήσεως, γενόμενοι συστηματικώτατοι κατὰ τὸν 16^{ον} καὶ παραταθέντες μέχρι τοῦ 17^{ου} αἰῶνος.²

Ἐν Βυζαντίῳ οὔτε ὀχλαγωγίαι, προάγγελοι τῶν ρωσσικῶν πρόγρομοι, οὔτε ὁμαδικαὶ ἀπελάσεις, οὔτε δημεύσεις, οὔτε κἂν ἀνάθεσις θανατικῶν ἐκτελέσεων³ ἀπαντῶσι. Καὶ εὐρίσκομεν μὲν διατάξεις ἐξευτελιστικὰς⁴, τὸ κράτος π. χ. δὲν ἐδέχετο αὐτοὺς οὔτε ὡς ὑπαλλήλους οὔτε ὡς στρατιώτας⁵, ἢ δ' Ἐκ-

¹ Αἱ δύο χώραι αὗται μνημονεύονται συνήθως, διότι ἐκεῖ ἡ ἐφαρμογὴ ἐγένετο ἐν εὐρύτερᾳ κλίματι.

² Ἄλλαι μελέται στρεφόμεναι περὶ τὴν διεθνή χρηματοκρατίαν (τὸ θέμα ἐπραγματεύθη ἀπὸ τοῦ 1908 ἐν τῷ Α' τόμῳ τῆς Ἐπιθεωρήσεως τῶν Πολιτικῶν καὶ Κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, σελ. 285 κέξ.) μὲ ἠνάγκασαν νὰ διεξέλθω τὴν ἐσχάτως δημοσιευθεῖσαν ἀλληλογραφίαν τοῦ οἴκου Fugger. Οὗτος ἐγκατεστημένος ἐν Augsburg κατεῖχε κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν θέσιν παρεμφερῆ πρὸς τὴν τοῦ οἴκου Ρότσιλδ κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα. Οἱ ἐν παντὶ σπουδαῖοι κέντροι ἀνταποκριταὶ τοῦ ἔπεμπον αὐτῷ τακτικῶς ἐκθέσεις. Ἐκ τούτων αἱ ἀφοροῦσαι εἰς τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα ἐξεδόθησαν ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ V. Klargwill (2 τόμοι, Βιέννη 1923). Ὁ δὲ διεξερχόμενος εἶτε τὸ Γερμανικὸν πρωτότυπον εἶτε τὴν Ἀγγλικὴν μετάφρασιν (ὑπὸ τῶν F. de Chary καὶ L. Byrge, Λονδ. 1924-6) συναντᾷ συνεχῶς εἰδήσεις περὶ ἐκβιασμῶν (λ. χ. τῆς ἐν Πράγᾳ πλουσιωτάτης οἰκογενείας Meisel, ἧς ἀφηρέθη ὅλη ἡ περιουσία, βλ. σελ. 36), ἢ ὁμαδικῶν ἀπελάσεων, λ. χ. τῆς ἐν Βιέννῃ γενομένης τῷ 1572· πρβλ. Ignaz Schwaiz, Geschichte d. Juden in Wien (Βιέννη, 1913). Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ ἐν σχέσει πρὸς τὸν οἶκον τῆς Αὐστρίας φιλελευθερωτάτη Βενετία, δὲν εὔρεε καλλίτερον τρόπον νὰ διατρανώσῃ τὴν πρὸς τὸν Ὑψιστον εὐγνωμοσύνην ἐπὶ τῇ ναυμαχίᾳ τῆς Ναυπάκτου, ἢ ἀπελαύνουσα ἐκ τῶν Ἑπειρωτικῶν αὐτῆς κτήσεων τοὺς Ἑβραίους.

Οἱ τῆς Κερκύρας δὲν περιελήφθησαν εἰς τὸ ψήφισμα· πρβλ. Α. Ἀνδρεάδην, Στατιστικαὶ πληροφορίες περὶ τῆς ἐν Κερκύρᾳ Ἑβραϊκῆς κοινότητος (Οικονομικὴ Ἑλλάς, 28 Ἀπριλίου 1912).

Ἐν τέλει καὶ εἰς ἀπάντησιν αἰτήσεως πληροφοριῶν ὑποβληθείσης μετὰ τὸ πέρας τῆς διαλέξεως ταύτης, σημειοῦμεν ὅτι τὸ περὶ τοῦ οἴκου Fugger θεμελιώδες ἔργον εἶναι τὸ τοῦ R. Ehrenburg, Das Zeitalter der Fugger (1896), οὗ ἐξεδόθη ἐσχάτως καὶ β' ἐκδοσις· ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα ἐγράφησαν, ὧν ὁ ἀναγνώστης εὐρίσκει πίνακα ἐν τῇ Economic History Review, τόμ. Α', ἀρ. 2 (Ἰαν. 1928) σ. 342.

³ Αὕτη ἦτο μία τῶν ὑβριστικωτέρων ὑποχρεώσεων εἰς ἃς ὑπεβάλλοντο οἱ Ἑβραῖοι. Ὡς δημίους τοὺς μετεχειρίζοντο οἱ Τοῦρκοι συνεχῶς, εἰς αὐτοὺς δὲ προσέτρεχον καὶ οἱ Βενετοὶ ἐν Κρήτῃ (πρβλ. ἐκτὸς ἄλλων Κ. Ν. Σάθα, Ἑλληνικὰ Ἀνέκδοτα, II, Ἀθ. 1867, σ. κς' κέξ.) καὶ οἱ Βούλγαροι (Βέης, Judentum von Janina, σελ. 164 σημ. 4).

⁴ Πρβλ. Krauss σελ. 62-4· H. Monnier, Les nouvelles de Léon le Sage (Βορδῶ, 1923) σελ. 55-8· Scherer, Die Rechtsverhältnisse der Juden (Λειψία, 1901). Μεταξὺ τούτων ἀτόπως καταλέγεται ἡ τοῦ ἔχειν δούλους Χριστιανούς (Νεσρά 37), διότι αὕτη δὲν ὀφείλεται μόνον εἰς τὴν ἀντίληψιν ὅτι ὁ Χριστιανὸς ὑπερεῖχε τοῦ Ἑβραίου, ἀλλὰ εἰς τὸν φόβον τοῦ προσηλυτισμοῦ· ὅτι δ' οὗτος δὲν ἦτο ἀβάσιμος φαίνεται ἐκ νομοθετικῶν διατάξεων μεταγενεστέρων βλ. Πρὸ χειρὸν XXXIX, 32-3.

⁵ Ἐπίσης ὁ Ἰουστινιανὸς ἀπηγόρευεν εἰς τοὺς Ἰουδαίους νὰ συνορτάζωσι μετὰ τῶν Χριστιανῶν τὸ Πάσχα· ἀλλ' ἡ διάταξις καταγγέλλεται ὑπὸ τοῦ Προκοπίου ὡς παράνο-

κλησία ἐθέσειζε κανόνας ἀποβλέποντας εἰς τὴν πρόληψιν πάσης πυκνῆς μετ' αὐτῶν ἐπικοινωνίας, καταδικάζουσα τοὺς μετ' αὐτῶν συντρώγοντας ἢ συλλουομένους ὡς καὶ τοὺς προσφεύγοντας εἰς Ἰσραηλίτας ἰατροὺς¹, τέλος δ' ὁ ὄχλος τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν ἠνείχετο οἱ Ἰουδαῖοι νὰ περιέρχωνται ἐφιπποὶ τὴν βασιλευσσαν, ὅπως κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Τουδέλα ἔπραττον οἱ Χριστιανοὶ μεγασιάνες²· ἐπίσης δὲ καὶ ἡ νομοθεσία ὕβριστικῶς ἐνίστε περὶ αὐτῶν ἐκφράζεται³. Ἀλλὰ πάσαι αὗται αἱ ἐκδηλώσεις μισαλλοδοξίας, καὶ δὴ ἡ σπουδαιοτάτη πασῶν, δηλαδὴ ἡ ἀνικανότης περὶ τὸ πολιτεύεσθαι καὶ τὸ στρατεύεσθαι, εἶχον γενικὸν χαρακτῆρα, ἐπεκτεινόμεναι ἐπὶ πάντων τῶν μὴ ὀρθοδόξων⁴, ἐπὶ πλέον δέ, ἐὰν ἐτίρωσκον τὴν φιλοτιμίαν, ἐσέβοντο τοῦλάχιστον τὴν ζωὴν, τὴν περιουσίαν καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς λατρείας.

Ἡ τελευταία αὕτη ἀληθῶς φαίνεται καταπατηθεῖσα ὑπὸ τῶν βιαίων ἐκχριστιανισμῶν. Ἀλλὰ τούτων ἡ σημασία δὲν πρέπει νὰ ἐξογκωθῆ.

Πράγματι οἱ διωγμοὶ οὗτοι οὐ μόνον οὐδέποτε συνεδύαζοντο πρὸς σφαγὰς, ἐξορίας ἢ δημεύσεις, ἀλλ' ἀπέβλεπον μόνον εἰς σωτηρίαν τῶν ψυχῶν τῶν βαπτιζομένων καὶ συνωδεύοντο ὑπὸ χορηγίας σπουδαίων προνομίων καὶ ἐπεξετείνοντο εἰς τοὺς ἐθνικοὺς καὶ τοὺς αἰρετικούς· πρὸς τούτοις οὗτοι ὑπῆρξαν: 1^ο) σπανιώτατοι· ὁ Κράους, συγγραφεὺς Ἰσραηλίτης, ἀναφέρει μόνον τέσσαρας ἐντὸς δέκα καὶ πλέον αἰῶνων· 2^ο) ἐξηγοῦνται ὑπὸ ἐξαιρετικῶν περιστάσεων, ἤτοι ἐπὶ μὲν τοῦ Ἡρακλείου, Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου καὶ τοῦ Βατάτζη ὑπὸ ἀγώνων οἵτινες ἔθνηκα εἰς κίνδυνον αὐτοῦ τοῦ κράτους τὴν ὑπόστασιν καὶ ἔδωσαν εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν, δι' ἧς τοῦτο διεσώθη, ἐθνικὸν χαρακτῆρα, ἐπὶ δὲ τῶν δύο πρώτων Μακεδόνων (Βασιλείου καὶ Λέοντος) ὑπὸ τῆς ἀνάγκης τῆς ἐπιβολῆς θρησκευτικῆς ἐνότητος εἰς πληθυσμὸν ὃν ἐχώριζον αἱ αἵρέσεις καὶ ἡ μὴ εἰσέτι ἐξαλειφθεῖσα εἰδωλολατρεία⁴. 3^ο) Ἦσαν βραχυ-

μος. Βλ. Ἀνέκδοτα, XXVIII· πρβλ. Ἀ. Μ. Ἀλιβιζάτο, Die Kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinian (Ber. 1913) σελ. 39 κέξ., καὶ Pfannmüller, Die Kirchliche Gesetzgebung Justinians (Ber. 1902) σελ. 30 καὶ 90.

¹ Ὁ α' κανὼν τῆς ἐν Τροῦλλῳ Ἐκτῆς Συνόδου λέγει: «Μηδέ τις τῶν ἐν τῷ ἱερατικῷ καταλεγομένων τάγματι ἢ λαϊκός, τὰ παρὰ τῶν Ἰουδαίων ἄζυμα ἐσθιέτω, ἢ τούτους προσοικειούσθω, ἢ ἐν νόσοις προσκαλείσθω καὶ ἰατρείας παρ' αὐτῶν λαμβανέτω ἢ ἐν βαλανείοις τούτοις παντελῶς συλλουέσθω· εἰ δὲ τις πράξει ἐπιχειροῦν, εἰ μὲν κληρικὸς εἴη καθαιρείσθω· εἰ δὲ λαϊκὸς ἀφοριζέσθω»· πρβλ. Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων (6 τόμοι, Ἀθήναι, 1852·9), τόμ. Β' σελ. 329.

² Πρβλ. τὸν πρόλογον εἰς τὴν περὶ Νέας Μονῆς Νεαρᾶν τοῦ Μονομάχου.

³ «Ἕλληνες καὶ Ἰουδαῖοι καὶ αἰρετικοὶ οὔτε στρατεύονται οὔτε πολιτεύονται»· Leunclavius, Jus Graeco-Romanum II, 97.

⁴ Ὁ Ν. Βέης (ἔ. ἀ.) ἀφ' οὗ εἶπε πῶς ἐκ τοῦ Συναξαρίου τοῦ Ἁγίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε μανθάνομεν ὅτι ἐνοσκήφαντος λοιμοῦ ἐν Σπόρτῃ ὁ προμηθεύς Ἅγιος δὲν ἔστερξε νὰ ἔλθῃ ἐξ Ἀρυκλῶν καὶ νὰ σώσῃ τὴν πόλιν εἰμὴ ἐπὶ τῷ ἄρῳ νὰ ἐκδιωχθῶσιν ἐκ ταύτης οἱ Ἑβραῖοι, δίδει τῆς στάσεως τοῦ Νίκωνος ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν ἐξήγησιν,

τάτης διαρκείας. Οὕτως οἱ διωγμοὶ τοῦ Ἱσρακλείου χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ 631 ἢ καὶ τοῦ 633, ἤδη δὲ ἀπὸ τοῦ 641 ἀναφέρονται ἐν Κωνσταντινουπόλει πολυάριθμοι Ἑβραῖοι¹. Οὕτως ἐπίσης ἡ Ἐκλογὴ τῶν Ἰσαύρων, ἣτις (XVII, 52) περιλαμβάνει μέτρα κατὰ τῶν Μανιχαίων καὶ τῶν Μοντανῶν², οἵτινες συγκατεδιώχθησαν μετὰ τῶν Ἑβραίων, οὐδὲν ἴχνος ἀντισημιτισμοῦ περιέχει³. Οὕτω καὶ ὁ Πορφυρογέννητος ἐκφράζεται περὶ τῆς πολιτικῆς τοῦ πάππου, ἣν ἐκέτεινεν ὁ πατήρ, ὡς πρὸ πολλοῦ ἐγκαταλειφθείσης, ἐκ δὲ τῶν λόγων του μάλιστα συνάγεται ὅτι οἱ βίᾳ βαπτισθέντες ἠδυνήθησαν ἀκωλύτως νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὴν θρησκείαν τῶν πατέρων των, ἢ, ὅπως ἐπὶ τὸ κομψότερον γράφει «εἰς τὸν ἑαυτῶν ἕμετον»⁴. Τέλος καὶ ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος ἠκολούθησεν ὅλως ἀντίστροφον τοῦ Βατάτζη πορείαν, δειχθεὶς φιλοσημίτης⁵, ὁ δὲ κλῆρος του δὲν ἐπέτρεπε νὰ γίνεται διάκρισις μεταξὺ Ἑβραίων καὶ Χριστιανῶν⁶. 4^{ον}) Οὐδέποτε ἔτυχον τῆς ἐγκρίσεως τῆς Ἐκκλησίας, ἣτις ἐφθασε μέχρι τοῦ νὰ καταδικάσῃ αὐτοὺς ρητῶς, δηλώσασα διὰ τοῦ ὀγδόου κανόνος τῆς Ζ' οἰκουμ. συνόδου (τῆς β' ἐν Νικαίᾳ 787) ὅτι καλλίτερον εἶναι οἱ Ἑβραῖοι νὰ

παρατηρῶν ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους «οἱ Ἑβραῖοι ἦσαν — καθὼς καὶ οἱ Μηλέγγοι Σλαῦοι τῆς Μάνης — μεγάλο ἐμπόδιο στὸ ξάπλωμα καὶ θεμελίωμα τῆς Εὐαγγελικῆς ἀληθείας». Ὁ σοφὸς ἀνάδελφος παρατηρεῖ πρὸς τούτοις ὅτι ὁ Νίκων εὗρεν ἀντίστασιν, διότι οἱ Ἑβραῖοι εἶχον τὸ ἐμπόριον εἰς χεῖράς των καὶ ἀκόμη, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ συναξαρίου, τὴν φιλίαν καὶ τὴν συμπάθειαν μερικῶν ἀρχόντων τῆς χώρας.

Παρακατιῶν ὁ Βένης ἀποδεικνύει, ὅτι πολυάριθμος ἑβραϊκὴ κοινότης εὗρίσκετο ἐν Λακεδαιμόνι ἐπὶ Παλαιολόγων, καὶ ὅτι προάσιόν τι τοῦ Μυστρᾶ, ὡς προκύπτει ἐξ ἐπιγραφῶν καὶ ἐκ τοῦ ὀνόματος «Ἑβραϊκὴ Τρύπη» κατορεῖτο, ἐν μέρει τοῦλάχιστον, ὑπὸ Ἑβραίων. Ἡ ὑπαρξὶς πολυαριθμοῦ Ἑβραϊκοῦ πληθυσμοῦ ἐπὶ Παλαιολόγων, γεννᾷ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ διωγμὸς ἐκ Λακεδαιμόνος ὑπῆρξε προσωρινὸς ὅπως τᾶλλα Βυζαντινὰ ἀντισημιτικὰ μέτρα. Τὸ ὅτι ὁ Βενιαμὴν Τουδέλας δὲν ἀναφέρει τοὺς Ἑβραίους τῆς Λακεδαιμόνος, δὲν ἀποτελεῖ ἐπιχείρημα κατὰ τοιαύτης εἰκασίας, διότι ὁ ραββῖνος δὲν ἐπεσκέφθη ἢ τὰς βορειοτάτας πόλεις τῆς Πελοποννήσου (πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 4).

¹ Φέρονται μάλιστα ὡς συμμετασχόντες στάσεως ἐκραγείσης κατὰ τὸν θάνατον Κωνσταντίνου τοῦ Γ' καὶ ὡς καταλαβόντες τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, βλ. Νικηφόρου, Τὰ Μετὰ Μαυρίκιον, 35.

² Ὁ Θεοφάνης (336) γράφει ὅτι κατὰ τὸ δέκατον ἔκτον ἔτος τῆς βασιλείας του «ἠνάγκασεν ὁ βασιλεὺς τοὺς Ἑβραίους καὶ τοὺς Μοντανούς βαπτίζεσθαι».

³ Ἐξ οὗ μάλιστα ὁ Ζαχαρίας (Geschichte d. gr.—r. Rechts, γ' ἐκδ., Βερολ. 1892, σ. 338) συμπεραίνει ὅτι τὸ σχετικὸν τοῦλάχιστον κεφάλαιον τῆς Ἐκλογῆς χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Ε'. Ἔστω· δοθέντος ὅμως ὅτι ὁ Λέων ἐβασίλευσε 34 ἔτη καὶ ὅτι αἱ βίᾳ βαπτίσεις ἤρχισαν τὸ δέκατον ἔκτον ἔτος τῆς βασιλείας του, ἔπεται ὅτι αὐταὶ δὲν διήρκεσαν οὐδὲ ἐπὶ εἰκοσαετίαν.

¹ Vita Basilii, κεφ. 95.

² Πρβλ. Κράτους σ. 51-5.

³ Οὕτως ἐν τῷ προμνησθέντι χρυσοβούλλῳ τῶν Ἰωαννίνων λέγεται: «Ἴνα δὲ ἐυρίσκωνται καὶ οἱ ἐν τῇ τοιαύτῃ πόλει Ἰουδαῖοι εἰς ἐλευθερίαν καὶ ἀνενοχλησίαν κατὰ τοὺς λοιποὺς ἐποικοὺς αὐτῆς». Πρβλ. καὶ τὰ σχόλια τοῦ Μουστοξύδου, Ἑλληνομνήμων, σ. 486-487.

μείνωσι τοιοῦτοι « ἢ προσποιούμενοι Χριστιανίζειν μνηστῆρας τὸν Χριστόν »¹. 5^{ον}) Ἐκ τοῦ συναξαρίου τοῦ Ἁγίου Νίκωνος φαίνεται ὅτι προσέκοπτον εἰς τὴν ἀντίδρασιν τῶν πληθυσμῶν². 6^{ον}) Εἶχον ὡς ἀντιστάθμημα περιόδου, καθ' ἧς οἱ αὐτοκράτορες ἐνεπνεύοντο ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας νὰ ἀποφύγωσι πάντα περιττὸν ἐξουτελισμὸν³, καὶ ἄλλας, ὡς τὴν εἰκονομαχίαν⁴, καθ' ἧς οἱ βασιλεῖς « ἔστεργον καὶ ἠγάπων τοὺς Ἰουδαίους τῶν ἄλλων ἀνθρώπων διαφερόντως »⁵, ἐπὶ τοσοῦτον μάλιστα, ὥστε χορηγήσαντες καὶ ἀσυδοσίαν φόρων εἰς οὓς ὑπῆγοντο οἱ Χριστιανοί⁶, προεκάλεσαν κατὰ μὲν τοῦ υἱοῦ τοῦ Λέοντος Γ', Κωνσταντίνου τοῦ Ε' τὴν κατηγορίαν ὅτι ἦτο « Ἰουδαίωφρων » ἤτοι κρυπτοεβραῖος⁷, κατὰ δὲ τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Τραυλοῦ ὅτι ἐκ κρυπτοεβραίων κατήγετο⁸.

¹ Ἡδὴ ἡ ἕκτη Σύνοδος (ἐν Κωνσταντινουπόλει 680-1) μὴ ἀποδεχομένη τὰς βαπτίσεις, αἰτίνας ἐγένοντο ἐπὶ σκοπῷ διαφυγῆς ποινῆς ἢ χρέους (τίτλ. IV κανὼν 71) ἀπέστεργεν α *fortiori* τοὺς βίᾳ ἐκχριστιανισμούς.

² Βλ. ἄνωτ. σελ. 12 σημ. 4.

³ Τοιαῦτά τινα αἰσθήματα ἐνέπνεον, φαίνεται, τὸν Μανουὴλ Κομνηνόν, ὅστις διὰ δύο Νεαρῶν (LV καὶ LXXX, ἐν τῇ συλλογῇ τοῦ Ζαχαρίου J. G. - R. III. 440 καὶ 504) ἀφωμοίωσε τρόπον τινὰ δικαστικῶς τοὺς Ἑβραίους, ἀπαλλάξας αὐτοὺς τύπου ὄρκου ἀπεχθοῦς καὶ ἰδία ἐπιτρέψας νὰ δικάζωνται ὑφ' ὄλων τῶν δικαστηρίων καὶ ὄχι ὡς πρότερον ὑπὸ εἰδικοῦ δικαστοῦ, τοῦ στρατηγοῦ τοῦ Στενοῦ. Εἰς εἰδικὴν ἀρμοδιότητα, τὴν τοῦ Λογοθέτου τοῦ δρόμου, ὑπῆγοντο καὶ οἱ ξένοι· βλ. A. Albertoni, *Per una esposizione del diritto bizantino* (Ἱμόλα, 1927) σελ. 127. Ὁ ἰαποτικὸς βασιλεὺς φαίνεται νὰ ἀρῆκε νὰ περιπέσωσιν εἰς ὕπνον καὶ τινες τῶν ἐν σελ. 12 μνημονευθεισῶν διατάξεων, ἀφ' οὗ κατὰ τὸν Τουδέλαν εἶπεν ὁ ἴδιος Ἑβραῖον ἱατρόν.

⁴ Διατί οἱ εἰκονομάχοι τοσοῦτον ἠνύθουν τοὺς Ἰουδαίους; Οἱ κατ' αὐτῶν γράψαντες Βυζαντινοὶ δίδουσιν ὡς ἐξήγησιν εἴτε ὅτι οἱ ἐν λόγῳ βασιλεῖς ἦσαν κρυπτοεβραῖοι τὸ φρόνημα ἢ τὴν κατιγωγὴν (βλ. κατωτέρω Θεοφάνη καὶ τὸν Συνεχιστὴν αὐτοῦ) εἴτε (ὡς γράφει ὁ μετριοπαθέστερος πατριάρχης Νικηφόρος) ὅτι οἱ Ἑβραῖοι ὑπῆρξαν εἰσηγηταὶ τοῦ εἰκονομαχικοῦ κινήματος.

Οὐδεὶς δ' ὁμῶς ἐκ τῶν νεωτέρων πιστεύει τὰ τοιαῦτα. Ὁ διάσημος Ρουμᾶνος ἱστορικός N. Jorga ἐν ἀνακοινώσει εἰς τὴν Ρουμανικὴν Ἀκαδημίαν (Τμῆμα ἱστορικόν II 1924) ὑπὸ τὸν τίτλον *Τὰ αἰτία τῆς εἰκονομαχίας*, φρονεῖ ὅτι ἡ εὐνοια προήρχετο ἐκ τῆς ἐπιθυμίας ὑπηκόων « εὐπειθῶν, ἐργατικῶν καὶ προθύμων νὰ τελῶσι φόρους », ἤτοι κατόχων ἀρετῶν ξένων πρὸς τοὺς ὑπ' αὐτῶν διωκομένους μοναχοὺς. Δύναται νὰ παρατηρηθῇ ἐπίσης ὅτι ἡ μεταρρυθμίσις τοῦ ἐνάτου αἰῶνος ἔχει πολλὰ τὰ κοινὰ πρὸς τὴν τοῦ Δουθήρου, καὶ ὅτι καὶ οἱ διαμαρτυρόμενοι ἐδείχθησαν εὐνοώτεροι τῶν καθολικῶν πρὸς τοὺς Ἰσραηλίτας· οὗτοι λ. γ. ἠδυνήθησαν νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς Ἀγγλίαν, ἀφ' ἧς διὰ τοῦ Κρόμβελλ κατίσχυσεν ὀριστικῶς ὁ προτεσταντισμὸς· ἀλλαγῆς διευτυπώσαμεν τὴν εἰκασίαν ὅτι ἡ ἐπιστροφή των συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν τραπεζῶν, βλ. *Histoire de la Banque d'Angleterre*, τόμ. Α' σελ. 36 κέξ.

⁵ Συνεχιστῆς τοῦ Θεοφάνους σελ. 48.

⁶ Αὐτόθι.

⁷ Θεοφάνης σελ. 404.

⁸ Πρβλ. ἐπὶ τοῦ ζητήματος J. B. Burgy, *A History of the Eastern Roman Empire 802 - 877* (Λονδίνον, 1912) σελ. 78.

Ἀφήσωμεν ὁμῶς κατὰ μέρος τὰς ἔξαιρετικῶς δυσμενεῖς ἢ εὐμενεῖς περιόδους καὶ περιορισθῶμεν εἰς τὰς ὁμαλὰς, αἵτινες εἶναι καὶ αἱ μόναι πραγματικῶς διδακτικαί. Διὰ ταύτας ὁ προμνησθεὶς ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ λατρεία ἦτο σεβαστὴ ὅσον ἡ ζωὴ καὶ ἡ περιουσία, ἐπικυροῦται: α') Ὑπὸ τῶν νομοθετικῶν διατάξεων, αἵτινες οὐ μόνον ἄφηνον τὴν θρησκείαν ἐλευθέραν ἀλλὰ καὶ, ἤδη ἀπὸ τοῦ 412¹, ἐθέσπιζον μέτρα κατὰ τῶν ἀποπειρωμένων νὰ ταράξωσι τὰς Ἑβραϊκὰς ἱεροτελεστίας², γενικῶς δέ, διὰ νὰ μεταχειρισθῶ τὴν φρασεολογίαν τοῦ ἐπιφανεστάτου τῶν Ἄγγλων Βυζαντιολόγων, πολυκλαύστου J. B. Burg, «ἀπέβλεπον μᾶλλον νὰ προστατεύσωσι ἢ νὰ περιορίσωσι τὰ δικαιώματα τῶν Ἰουδαίων»³.

β') Ὑπὸ τῆς ὑπάρξεως πολλῶν Ἰσραηλιτῶν διαπρεπόντων ἐπὶ ἐκκλησιαστικῇ παιδείᾳ⁴ ἢ θρησκευτικαῖς συγγραφαῖς⁵.

γ') Ὑφ' ὧσων λέγουσιν οἱ ξένοι. Οὕτως Ἡλίας ὁ Νισιβηνὸς⁶ ἐν ἔργῳ καλουμένῳ Ἀπόδειξις τῆς Ἀληθείας τῆς Πίστεως⁷ γράφει: «Οἱ Ῥωμαῖοι ἀνέχονται πολλοὺς Ἑβραίους ὡς κατοίκους τῶν χωρῶν τῶν, τοὺς προστατεύουσι, τοῖς ἐπιτρέπουσι νὰ τελῶσιν ἐπισημῶς ἱεροτελεστίας καὶ νὰ κτείνωσι συναγωγὰς. Ἐν τῷ κράτει τούτῳ οἱ Ἰουδαῖοι δύνανται ἐλευθέρως νὰ δηλώσιν: Εἶμαι Ἰουδαῖος. Ἐκαστος ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἀκολουθῇ τὴν θρησκείαν του καὶ νὰ προσεύχηται δημοσίᾳ χωρὶς οὔτε λόγον διὰ τοῦτο νὰ ἔχη νὰ δώσῃ ἢ ἐμπόδιον οἰονδήποτε ἐν τῇ ὁδῷ αὐτοῦ νὰ συναντήσῃ».

Ὁ Σῦρος Θεολόγος προφανῶς ἀπορεῖ διὰ τὴν τόσῃ φιλελευθερίαν, μεγαλυτέραν τῆς πρὸς τοὺς αἱρετικούς ἐπιδεικνυομένης. Ἐπειδὴ δὲ ὡς ἐκ τῆς καταγωγῆς του ἐγνώριζε τὰ τῶν Μουσουλμάνων, ἄγεται τις ἐκ τῶν λόγων του νὰ πιστεύσῃ ὅτι καὶ ἐν ταῖς χώραις τούτων ἡ τύχη τῶν Ἑβραίων δὲν ἦτο προκριτωτέρα τῆς τῶν ἐν Βυζαντίῳ. Τοῦτο ἀρμόζει νὰ τονισθῇ, διότι κοινὴ εἶναι ἡ ἐντύπωσις ὅτι ἐν τούτῳ οἱ Βυζαντινοὶ ὑπερεῖχον μὲν ἴσως τῶν Δυτικῶν, ὑπελείποντο δ' ὁμῶς τῶν Μουσουλμάνων. Ἀλλ' ἡ ἐντύπωσις αὕτη προκίψασα εἴτε ἐκ συγχύσεως πρὸς τὰ κατὰ τῶν Σαμαρειτῶν ληφθέντα μέτρα⁸, εἴτε πιθανώτερον ἐκ τοῦ μεταγενεστέρου γεγονότος ὅτι οἱ Τυῦρκοι

¹ Ἀπὸ τοῦ Θεοδοσίου Β', βλ. C. Th. XVI, 8, 20.

² Τῷ 423 ἡ διάταξις αὕτη συνεπληρώθη δι' ἄλλης (αὐτόθι 25) ἀποβλεπούσης εἰς τοὺς ἀποπειρωμένους νὰ διαρπάσωσιν ἢ νὰ καύσωσι συναγωγὰς.

³ History of the later Roman Empire 395-565 (2 τόμ. Λονδίνον 1923) τόμ. Α' σ. 382.

⁴ Τοιοῦτους εὗρεν ὁ Τουδέλας ἰδίᾳ ἐν Θήβαις.

⁵ Τοιοῦτους ἀναφέρει πολλοὺς ὁ Κράους.

⁶ Ἡ Νίσιβις ἦτο πόλις τῆς ἐν Μεσοποταμίᾳ Μυγδονίας, σπουδαία κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (πρβλ. τὴν Βρετανικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν ἐν λέξει Nisibis).

⁷ Μετεφράσθη γερμανιστὶ ὑπὸ Horst καὶ ἐξεδόθη ἐν Κόλμαρ τῆς Ἀλσατίας τῷ 1886.

⁸ Ἡ ἀναδημοσιευομένη περικοπὴ εὗρηται ἐν σελ. 42.

⁹ Ταῦτα δύνανται δικαίως νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς ἀντίποινα, διότι οὐδὲν τῶν ἐν τῷ κράτει στοιχείων ἐδείχθη ὑβριστικόν, προδοτικόν καὶ αἰμοβόρον ὅσον οἱ Σαμαρεῖται. Ἀλλὰ καὶ ἡ Βυζαντινὴ νομοθεσία καὶ οἱ Βυζαντινοὶ χρονογράφοι διακρίνουσι τούτους τῶν Ἰουδαίων, ὡς ἀναγνωρίζει ὁ Κράους μετὰ τῆς συνήθους αὐτῷ εἰλικρινείας ἐν σελ. 18

σουλτάνοι ὑπεδέχοντο τοὺς ὑπὸ Χριστιανῶν ἡγεμόνων διωκομένους Ἑβραίους¹, δὲν βασιζεται ἐπὶ τῶν μαρτυριῶν τῶν συγχρόνων, καθ' ὅτι ὁ μὲν Βενιαμὴν οὐδὲν τοιοῦτον παρατηρεῖ, ἀναφέρει μάλιστα τὴν ὑπαρξιν «ἐν ὄλαις ταῖς Ἰσραηλιτικαῖς χώραις» εἰδικῶς φόρον ἐπὶ τῶν Ἑβραίων, οὐ δὲν ποιεῖται μνείαν διὰ τὸ Βυζάντιον, ὁ δὲ Ἄραβ γεωγράφος Masudī εὗρεν ἐν τῇ χώρᾳ τῶν Χαζάρων, ἧς οἱ ἡγεμόνες φέρονται ὡς ἀσπασθέντες τὸν Ἰουδαϊσμόν, πάντως δ' ἠνθόουν τὰ μάλιστα τοὺς ἀνήκοντας εἰς τὸ θρησκευμα τοῦτο², «Ἑβραῖους ἐξ ὅλου τοῦ Μουσουλμανικοῦ κόσμου»³.

κέξ. ἐνθα πραγματεύεται περὶ Σαμαρειτῶν. Περὶ τῶν πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ πρώτων αὐτῶν ἐπαναστάσεων πραγματεύεται καὶ ὁ J. B. Burg ἔ. ἀ. τόμ. Β' σελ. 85 κέξ. (ὅπου παραπέμπει καὶ εἰς τὸ τῷ 1887 δημοσιευθὲν ἔργον τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Γ. Σωτηροῦ τὰ δ ο υ, Zur Kritik von Johannes von Antiocheia) καὶ 363-6. Τὸ συμπέρασμα τοῦ δευτέρου τούτου χωρίου ἀρμόζει νὰ ἀναδημοσιευθῇ ἐνταῦθα: «Τοὺς Ἰουδαίους ὁ Ἰουστινιανὸς μετεχειρίσθη ὀλιγώτερον τραχέως· καίτοι ἐξεφράζετο περὶ αὐτῶν μετ' ἀσθηρότητος καὶ ἀπέκλειεν αὐτοὺς τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας, δὲν τοὺς ἐστέρει ὁμως τῶν ἀστικῶν δικαίων, τὴν δὲ Ἰσραηλιτικὴν θρησκείαν ἔκρινεν ἐπὶ τοσοῦτον νόμιμον καὶ σεβαστὴν ὥστε, διὰ τῆς ἀπὸ τοῦ ἔτους 553 Νεαρᾶς 146 ἐμερίμνησε περὶ τοῦ καταλληλοτέρου τρόπου τῆς διεξαγωγῆς τῆς λειτουργίας ἐν ταῖς Συναγωγαῖς, ἧτις ἐπετρέπετο νὰ διεξάγηται Ἑλληνιστί καὶ Λατινιστί. Ἡ μετάφρασις τῶν Ἑβδομήκοντα συνιστάτο ὡς ἡ ἀκριβεστέρα, ἀλλὰ δὲν ἀπεκλείετο ἡ τοῦ Ἀκύλα».

¹ Ἡ τοιαύτη πολιτικὴ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἐξησφάλισε τοῖς Τούρκοις τὴν μόνιμον συμπάθειαν τῶν ἐν τῇ Δύσει Ἰσραηλιτῶν, ἐξηγεῖ δ' ἐν πολλοῖς τὸν κατὰ τὴν τελευταίαν πενηκονταετίαν φιλοτουρκισμόν τοῦ ἐν πολλοῖς εἰς Ἑβραϊκὰς χεῖρας εὐρισκομένου εὐρωπαϊκοῦ τύπου, ὡς καὶ πολλῶν Ἑβραίων πολιτευομένων. Ἐπανειλημμένως λ. χ. ἐσημειώθη ὅτι ὁ λόρδος Reading, ὅστις ἀπὸ τοῦ 1920-2 τόσον ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς Ἀγγλικῆς πολιτικῆς ἦτο Ἰσραηλίτης. Ἀλλὰ καὶ ὁ χρησιμώτατος τῶν φίλων οὗς ἔσχεν ἡ Πύλη, ὁ Δισραήλης, ὥφειλε κατὰ τὸν Γλάδστονα τὸν ἐμπαθῆ φιλοτουρκισμόν του εἰς τὴν Ἑβραϊκὴν του καταγωγὴν βλ. Α. Ἀνδρεάδου, La politique orientale anglaise avant et pendant le Congrès de Berlin (ἐν La Vie des Peuples, Αὐγουστος 1922) ἐνθα καὶ παραπομπαί.

Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Δύσεως θὰ ἔδεικνύοντο ἴσως ἐπιφυλακτικώτεροι, ἂν ἀνελογίζοντο μετὰ τοῦ μεγάλου οἰκονομολόγου Roscher, ὅτι οἱ Τούρκοι δὲν ἐφιλοξένουν τοὺς Ἑβραίους ἐκ φιλελευθέρου πνεύματος, ἀλλὰ διότι μὴ ὄντες οἱ ἴδιοι ἔμποροι, προστίμων νὰ ἴδωσι τὸ ἐμπόριον εἰς χεῖρας αὐτῶν ἢ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἀρμενίων, ὧν ἐφοβοῦντο τὰς ἐθνικιστικὰς τάσεις (βλ. Die Stellung der Juden im Mittelalter ἐν Zeitschrift für die gesamtten Staatswissenschaften, τόμ. XXXI, 1875, σ. 503-526), πρὸς τούτους δὲ ὅτι πολλάκις κατεδίωξαν καὶ ἐπίεσαν αὐτούς (βλ. M. Franco, Les Juifs dans l'empire ottoman ἐν Revue des Etudes Juives, XXVI, 1893, σ. 111 κέξ.). Εἰς τοὺς ἀντισημιτικὸς διωγμοὺς ἐπρωτοστάτουν οἱ Γιαννίσαροι, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀλῆ πασσᾶς ἐδείχθη τόσον ἀρπακτικὸς ἐναντι τῶν πλουσιωτέρων Ἑβραίων, ὥστε πολλοὶ τούτων ἐγκατέλιπον τὰ κράτη του καταφυγόντες ἰδίᾳ εἰς τὰς Ἰονίους νήσους (βλ. Βέην, Judentum von Janina ἔ. ἀ. σ. 169).

² Περὶ Χαζάρων καὶ Ἑβραίων βλ. τὸν Krauss, ὅστις (σελ. 150-6) ἐξαντιλεῖ, ὡς συνήθως, τὰς Ἰουδαϊκὰς πηγὰς, καὶ τὸν Burg (Eastern Roman Empire σελ. 402-8), ὅστις παρέχει καὶ γενικωτέρας πληροφορίας περὶ τῆς ὁργανώσεως τῶν νοτιορωσικοῦ τούτου κράτους καὶ τῶν δεσμῶν αὐτοῦ πρὸς τὸ Βυζάντιον.

³ Περὶ βλ. τόμ. Α' σ. 401 Γερμανικῆς μεταφράσεως τοῦ Sprenger.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὅπως πολλαὶ τῶν κατὰ τῶν Βυζαντινῶν προλήψεων, οὕτω καὶ ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀφείλετο εἰς ἀνεπαρκῆ ἔρευναν τῶν πηγῶν. Διὰ τοῦτο δ' ἀκριβῶς ἀφ' ἧς ἀνέβησαν αἱ Βυζαντιναὶ σπουδαί, αἱ ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου θέματος κρίσεις τῶν ἀμέσως ἐνδιαφερομένων ἱστορικῶν τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ μετεβλήθησαν ἄρδην. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19^{ου} αἰῶνος ὁ διάσημος ἱστορικός Α. Graetz ἔφρανε ὅτι ὁ ἀντισημιτισμὸς μετεδόθη ἐκ Βυζαντίου εἰς τὴν Δυσίαν μέσῳ τῶν Σταυροφόρων. Νῦν καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς Ἑβραίοις ἀντίθετοι κρατοῦσι γνώμαι: Ὁ Στράους ἀποδίδει τὴν σχεικῶς φιλελεύθερον πολιτικὴν τῶν Νορμανδῶν εἰς Βυζαντινὴν ἐπίδρασιν². Ὁ δὲ Σαμουηλ Κράους ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Δυτικοὶ ἀντὶ νὰ μολυνθῶσιν ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἐμόλυναν τούτους, ὡς ἐμφαίνει τὸ ὅτι ἡ τύχη τῶν ἐν τῇ αὐτοκρατορίᾳ Ἑβραίων ἦτο προκριωτέρα πρὸ τῶν σταυροφοριῶν ἢ μετ' αὐτάς.

Πρὸς μαρτυρίαν τῆς ἀγαθότητος τῶν μεταξὺ τῶν δύο στοιχείων σχέσεων ἀρκεῖ νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ταῦτα ἦσαν εἰς τόσον στενὴν ἐπικοινωνίαν, ὥστε δυνατόν εἶπεν ὅτι ἀπὸ σχεδὸν πάσης ἄλλης ἀπόψεως πλὴν τῆς θρησκευτικῆς, οἱ Ἑβραῖοι ἦσαν ἐξηλληνισμένοι. Ἐκ τῶν ὁμοθρήσκων οὖς ὁ Τουδέλας συνήνησε, πολλοὶ ἔφερον Ἑλληνικὰ ἐπώνυμα (λ. χ. Ψαλτήρας) τινὲς δ' ἔφθανον μέχρι τοῦ νὰ λάβωσι καὶ ὀνόματα ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας: οὕτως ὁ πρόεδρος τῆς κοινότητος Λευκάδος (ἢ Ἄρτης) ἐκαλεῖτο Ἡρακλῆς. Γενικώτερον δέ, ὡς λέγει ὁ ὄντως ἀρμοδιώτατος Κράους (σ. 99): «Οὐδαμῶς τῆς Ἑρώτης οὐδ' ἐν αὐτῇ τῇ Ἰσπανίᾳ καὶ τῇ Ἰταλίᾳ, οἱ Ἑβραῖοι συνηθάνθησαν τόσον βαθέως τὴν ἐγγύωρον γλῶσσαν καὶ πολιτισμὸν ὅσον ἐν Βυζαντίῳ. ... Οὐδεμία χώρα ἀφῆκε τόσον βαθέα ἴχνη ἐν τῇ γλώσσῃ, τῇ ποιήσει, τῇ λειτουργίᾳ, τοῖς ῥαββίνο — θρησκευτικοῖς συγγράμμασιν, ὅσον ἡ μεσαιωνικὴ Κωνσταντινούπολις». Τοσοῦτοι δ' εἶναι οἱ ὄροι, οὖς τὰ θρησκευτικὰ Ἑβραϊκὰ μεσαιωνικὰ συγγράμματα ἠρρανίσθησαν ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς, ὥστε ἡ συλλογὴ αὐτῶν (ἔργον καὶ αὕτη τοῦ χαλκεντέρου Κράους) καταλαμβάνει δύο ὀγκώδεις τόμους³.

² Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Τὸ πολῦτον τοῦτο ἔργον ἔσχε πολλὰς ἐκδόσεις. Ἐν τῇ τοῦ 1895 (τῇ τρίτῃ) τὰ περὶ Βυζαντινῶν εὑρηγται ἐν τόμ. Ε'. Ἀκριβῶς δ' εἰς ἀνασκευὴν τοῦ Γραιτς εἶχεν ἀφιερῶσει ὁ Roscher τὴν προμνησθεῖσαν διατριβὴν του. Προσθετέον ὅτι κατὰ τὸν μέγαν οἰκονομολόγον καὶ ἱστορικὸν ὁ ἀντισημιτισμὸς ἀπορρέει ἐκ τῆς ἀντιπαθείας ἣν αἰσθάνονται οἱ Ἰθαγενεῖς πρὸς ξένους ἐμπορικῶς ὑπερέχοντας, ὡς μαρτυροῦσι καὶ τὰ ἐπίθετα: «τρῶκται» ἢ «πολυπαίπαλοι», δι' ὧν ἡ Ὀδύσεια (ξ 288 κέξ. ο 416 καὶ 419) κοσμεῖ τοὺς Φοίνικας. Ἐν δὲ τῇ σπανίᾳ του πολυγλωσσίᾳ ὁ σοφὸς ἀνήρ ἐξηγεῖ ὅτι οἱ Ἑβραῖοι δὲν εἶναι ὁ μόνος λαὸς οὗ ἡ ἀπαγόρευσις τοῦ φέρειν τὰ ὄπλα μετέτρεψε τὸν ὅλον βίον ἐν τῇ Ἀναβάσει τῶν Μυρίων (I, 5, 6), οἱ Λυδοὶ ἐμφανίζονται μόνον ὡς προμηθευταὶ καὶ μικρέμποροι: ἀλλὰ Κύρος ὁ πρεσβύτερος, ὅτε κατέκτησε τὴν Λυδίαν, ἀπηγόρευσε νὰ ἐκπαιδεύονται οἱ παῖδες εἰς τὰ ὄπλα, ἐπέτρεψε δὲ μόνον εἰς τὴν μουσικὴν καὶ τὴν καπηλείαν, δηλαδὴ τὸ μικρέμπορον (Ἡρόδοτος, Α' 155).

² Ἐ. ἀ. σ. 16.

³ Βλ. ἀνωτ. σελ. 1 σημ. 4.

IV

Ἡ πρὸς τὴν Δύσει ὑπεροχὴ θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποδειχθῆ καὶ ἄλλως πως: διὰ τῆς παραβολῆς τῶν φορολογικῶν συστημάτων. Τὴν ἀποψιν ταύτην, εἰς ἣν ἀφιερῶμεν, ὡς προεῖρηται, ἐκτενῆ μονογραφίαν¹, ἀποφεύγομεν νὰ ἀναπτύξωμεν ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου, γνωρίζοντας ὅτι τὰ φορολογικὰ ζητήματα ἐμπνέουσι φόβον εἰς τὰ ἀκροατήρια. Ὁ διάσημος Βυζαντινολόγος Hesseling μοῖ ἔγραφε²: «στέργω νὰ πληρῶνω τοὺς φόρους, ἀλλὰ οὐχὶ καὶ νὰ ἀναγινώσκω τὰς περὶ τούτων πραγματείας». Καίτοι δέ, τῆς Ἑλληνικῆς φορολογίας οὐσῆς πολὺ πιεστικώτεραι τῆς Ὀλλανδικῆς, ὑποθέτω ὅτι ἡ ἀπέχθεια τῶν παρ' ἡμῖν Βυζαντινολόγων πρὸς τὰ φορολογικὰ μελετήματα δὲν φθάνει μέχρι τοῦ νὰ προτιμῶσι τοῦ καθηγητοῦ τῆς δημοσίας οἰκονομίας τὸν οἰκονομικὸν ἔφορον, ὅχ ἦττον γνωρίζω ἐκ τῶν προτέρων ὅτι θὰ μοῦ ὀφείλωνται χάριτες ἂν δεχθῶ ὅσον ἔνεστι σύντομος.

Περιοριζόμενος λοιπὸν εἰς τ' ἀπαραίτητα παρατηρῶ ὅτι πολὺ ἀμφίβολον εἶναι ἂν οἱ Βυζαντινοὶ ἐφήρμοσαν τὸν θεσμόν εἰδικῆς Ἰουδαϊκῆς φορολογίας καίπερ εὐρόντες τοῦτον λειτουργοῦντα. Περὶ τούτου ρητὴ μαρτυρία ὑπάρχει μία μόνη, ἡ τοῦ Ἰβν Χορδαθβέχ, καθ' ὃν «Ἑβραῖοι καὶ ἔθνηκοι ἐτέλουν χρυσοῦν νόμισμα κατὰ κεφαλὴν».³ Τῆς δὲ μεμονωμένης ταύτης πληροφορίας μειοῖ τὸ κῦρος ἡ σιωπὴ τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν καὶ αὐτοῦ τοῦ Τουδέλα, ὅστις ἀντιθέτως δίδει πληροφορίας ἐμπεριστατωμένας περὶ τοῦ «ἐν ταῖς χώραις τῶν Ἰσραηλιτῶν» καταβαλλομένου ὑπὸ τῶν Ἑβραίων χαρακίου. Ἄξιον πρὸς τούτοις προσοχῆς εἶναι ὅτι οἱ ἐν τῇ αὐτοκρατορίᾳ Ἑβραῖοι δὲν ἔφερον, ὡς οἱ τῆς Δύσεως, εἰδικὴν ἐνδυμασίαν, ἐν ᾧ ἡ ἱστορία διδάσκει ὅτι ἡ πρὸς ταύτην ὑποχρέωσις (ἀνευρισκομένη καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας διὰ τοὺς εἰς τὸ χαρακίον ὑποβαλλομένους ἀλλοθρήσκους) πηγάζει οὐ μόνον ἐξ ἐννοίας κοινωνικῆς ὑποτιμήσεως, ἀλλὰ καὶ τῆς μερίμνης διευκολύνσεως τῆς εἰσπράξεως κεφαλικοῦ εἰδικοῦ φόρου.

Ἄλλὰ καὶ ἂν δεχθῶμεν ὅτι ἀκριβῆς εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ Ἄραβος γεωγράφου, πάλιν ἡ θέσις τῶν Βυζαντινῶν Ἰουδαίων φαίνεται καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἀσυγκρίτως καλλιτέρα τῆς τῶν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ ὁμοθρήσκων αὐτῶν. Οὗτοι, ἐκτὸς τῶν δημεύσεων, ληστεύσεων καὶ ἐκβιασμῶν, περὶ ὧν ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος, ὑφίσταντο καὶ ἄλλας ἀφαιμάξεις διὰ τῆς νομίμου ὁδοῦ, τῆς φορολογικῆς. Ἡ Jewish Encyclopedia⁴ εὕρισκει ἐν μόνῃ τῇ κεντρικῇ

¹ Βλ. τὰ προσεχῶς δημοσιευθησόμενα *Mélanges Diehl*.

² Πέμπων μοι μερικὰ Ὀλλανδικὰ δημοσιονομικὰ ἔργα.

³ Μετάφρασις Barbier de Meynard ἐν *Journal Asiatique*, ἔτος 1865, τόμ. Α' σ. 480.

⁴ Τὸ μέγα τοῦτο λεξικὸν εἰς δύο ἄρθρα, βλ. τὰς λέξεις *taxation* καὶ *tallage*, ἐπισκοπεῖ τὸ ζήτημα ἀνὰ τοὺς αἰῶνας· ἡ περὶ Βυζαντίου σιωπὴ ὑποδεικνύει ὅτι δὲν πιστεύει εἰς τὴν ἐκεῖ ὑπαρξιν εἰδικῆς φορολογίας.

Εὐρώπῃ δέκα καὶ πλεόν Ἰουδαίους φόρους μικροὺς καὶ μεγάλους ἐκ παραλλήλου εἰσπραττομένους¹. Ὑπῆρχον δὲ πρὸς τούτοις καὶ ἕκτακτοι, ἰδίᾳ ἐπ' ἀφορμῇ πολέμων — οἵτινες ἦσαν καὶ οἱ βαρύτεροι — ἢ εὐτυχῶν (διὰ τοὺς φορολογουμένους) γεγανότων, ὅλον στέψεως βασιλέως ἢ Πάπα.

Πεῖραν τῆς παραγωγικότητος τῶν φόρων τούτων ἔσχον αὐτοὶ οἱ Ἑλληνας βασιλεῖς τῆς Νικαίας, ἀπ' οὗ ὅτε ὁ Πάπας Γρηγόριος ἐπεκαλέσθη ὑπὲρ Βαλδουίνου τοῦ Β' τὴν ἐπικουρίαν τῶν βασιλέων τῆς Δύσεως, ὁ Ἅγιος Λουδοβίκος ἔθηκεν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ Λατίνου αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέρος τοῦ ἐν Γαλλίᾳ Ἰουδαϊκοῦ φόρου².

Πεῖραν δὲ τῆς βαρύτητος τῶν τοιούτων ὑποχρεώσεων οἱ Βυζαντινοὶ Ἑβραῖοι ἔλαβον μόλις αἱ Ἑλληνικαὶ χῶραι περιῆλθον εἰς Βενετικὰς χεῖρας. Καὶ ἐν μὲν τῇ Κερκύρᾳ³, ἧτις περιῆλθεν εἰς τοὺς Βενετοὺς διὰ συνθήκης, οἱ μεταξὺ τῶν ἑξ Κερκυραίων πρέσβειων εὐρεθέντες δύο Ἑβραῖοι⁴ ἔλαβον ἐγκαίρως τὰ μέτρα τῶν καὶ ἐν τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν Κέρκυραν πρώτων δουκικῶν διαταγμάτων ἐξησφάλισεν αὐτοὺς ἀπὸ πάσης εἰδικῆς φορολογίας. Εἰς τὴν Κρήτην ὁμως, μὴ γενομένης συνθήκης, οἱ Βενετοὶ ἔσχον τὰς χεῖρας ἐλευθέρας καὶ μετήγγισαν τὰ ἐν τῇ Δύσει κρατοῦντα. Ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰαπολύτου Noiret⁵

¹ Οὗτοι δύνανται νὰ ὑποδιαιρεθῶσιν εἰς: α') φόρους ἐνιασίου, συχνάκις δοξομένους κατ' ἀποκοπὴν, πρὸς ὄφελος τῆς κεντρικῆς ἀρχῆς ἢ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν. β') φόρους πρὸς τὸν πάπαν ἢ τὰς τοπικὰς ἐκκλησιαστικὰς ἀρχὰς διὰ τὴν παρεχομένην ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας προστασίαν. γ') φόρους δι' ἐξαγορὰν ὠρισμένων ὑποχρεώσεων: οἱ αἱ τοῦ *servitium* (προσωπικῆς ὑπηρεσίας), τοῦ φέρειν εἰδικὴν περιβολήν, τοῦ διαμένειν ἐν ὠρισμένῃ πόλει (ἐν Γερμανίᾳ ὁ θέλων νὰ ταξειδεύσῃ ἔπρεπε νὰ τελέσῃ τὸ καλούμενον *Geleitgeld*).

² M. Stern, *Stellung der Päpste zu den Juden* (Κίελον 1895) τόμ. Β' σ. 39.

³ Διὰ τὴν Ἑβραϊκὴν κοινότητα Κερκύρας βλ. τὴν κλασσικὴν μονογραφίαν τοῦ Ἰωάννου Ρωμανοῦ, δημοσιευθεῖσαν τὸ πρῶτον ἐν τῇ ἑβδομαδιαίᾳ Ἑστία (1891, τόμ. α', ἀριθ. 24·δ) καὶ μεταφρασθεῖσαν ἐν τῇ *Revue des Etudes Juives* τόμ. XXXIII, σ. 69-74. Περὶ τοῦ ἐν Κερκύρᾳ Ἑβραϊκοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ στατιστικῆς ἀπόψεως βλ. τὴν ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότων πηγῶν μελέτην ἡμῶν, *Οἰκονομικὴ Ἑλλάς* 28 Ἀπριλ. 1912, ἧτις ἀνεδημοσιεύθη ἀμέσως ἐν τῇ τότε ἐν Ἀθήναις ἐκδιδομένῃ Ἰσραηλιτικῇ Ἐπιθεωρήσει.

⁴ Νέα αὕτη ἀπόδειξις τῆς κρατουμένης ἐν ταῖς Ἑλληνικαῖς χώραις ἰσοπολιτείας εἰς ποῖον ἄλλο μέρος τῆς γῆς ἐκ μικρᾶς καὶ μὴ πνευματικῶς ὑπερκοσῆς μειονότητος θὰ ἐστρατολογεῖτο τὸ τρίτον μίᾳς πρεσβείας; Δυστυχῶς οἱ Βενετοὶ κατώρθωσαν πολὺ ταχέως νὰ μετατρέψωσιν εἰς ἐχθρὰν τὰς μεταξὺ τῶν δύο στοιχείων ἀδελφικὰς σχέσεις.

⁵ Ἀνάλογα ἔπραξαν καὶ ἀλλαγῶν τῆς Ἑλλάδος. Ἐν ἀνακοινώσει, ἧτις ἐγένετο ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν βραχὺ μετὰ τὴν παροῦσαν διάλεξιν (24 Ἰανουαρίου 1929), ἀπέδειξα ὅτι οἱ ἐν ἀρχῇ τοῦ 17' αἰῶνος ἐπισκεφθέντες τὴν Κρήτην Ἑβραῖοι περιηγηταὶ οὐδεμίαν νύξιν ποιοῦνται τοῦ κατὰ τῶν ὁμοθρήσκων τῶν φανατισμοῦ τῶν ἐντοπίων, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλοῦσιν οἱ περιηγηταὶ τοῦ 18' αἰῶνος· ἀρα οὗτος ἀνεπτύχθη ἐπὶ Βενετοκρατίας.

⁶ *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination Vénitienne en Crète de 1380 à 1485* (Παρ. 1892) ἰδίᾳ σελ. 13, 26-7, 143, 175, 231. Συναρμολόγησιν μεθοδικὴν τῶν πληροφοριῶν τοῦ Noiret ἔδωκεν ὁ Israel Levi ἐν τῇ *Revue des Etudes Juives* τοῦ 1893 τ. XXVI σελ. 197-208.

καὶ εἰδικῆς μελέτης τοῦ Ξανθοῦδιδου¹, μανθάνομεν ὅτι: 1^{ον}) ἐτέλουν ἐνιαυσίως φόρον κατ' ἀποκοπὴν, ἀρχικῶς μὲν 1.000 ὑπερπύρων, ἀνυψωθέντα βραδύτερον μέχρι 3.500² 2^{ον}) ὅτι τὸ $\frac{1}{2}$ πάσης ἐκτάκτου μεγάλης δαπάνης διὰ ναυπήγησιν πλοίων, τειχισμὸν, λιμενικὰ καὶ δημοτικὰ ἔργα, ἐπέπιπτεν ἐπ' αὐτῶν.

Ἦδη ὁ πρῶτος ἦτο βαρὺς ἐφ' ὅσον οἱ Ἑβραῖοι, μὴ ὑπερβαίνοντες πολὺ τοὺς χιλίους, ἀντεπροσώπευον μόνον τῶν 0,50^ο/₁₀₀ τοῦ πληθυσμοῦ διὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον ὁ δεῦτερος ἦτο σκανδαλωδῶς ἄνισος καὶ ἄδικος.

Περὶ τοὺς χρόνους ἐκείνους οἱ Σικελοὶ Ἑβραῖοι, καίπερ ἀποτελοῦντες μόλις τὰ 3^ο/₁₀₀ τῶν κατοίκων τῆς μεγαλονήσου, ἐπέτυχον² ὡς χάριν νὰ πληρῶνωσι τὸ ἓν δέκατον τῶν φόρων. Ἐκ τῶν ὡς ἄνω πεῖθεται τις ὅτι καὶ οἱ ὁμόθησκαὶ τῶν Κρήτες θὰ ἦσαν τοσοῦτο μᾶλλον πρόθυμοι πρὸς παραπλησίαν παράκλησιν καθ' ὅσον 1^{ον}) ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ τελῶσι πολλὰ πρὸς ἀποφυγὴν ἐκτάκτων ὑποχρεώσεων (οὕτω τῷ 1395 τοῖς ἀπεσπῶντο 3.000 ὑπερπύρα πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῆς ὑποχρεώσεως τῆς φυλακῆς τῶν τειχῶν)² 2^{ον}) ὑπεβάλλοντο συχνότατα³ εἰς βαρῆα ἀναγκαστικὰ δάνεια· 3^{ον}) ὑφίσταντο συνεχεῖς ἀργυρολογίας ἐκ μέρους τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων.

Σκληρὰ ἐπίσης θὰ τοῖς ἐφάνη ἡ ἐγκάθειρξις ἐντὸς τῶν τειχῶν τῶν «Ἑβραϊκῶν» (ghettos) τοιαύτας ὁμαδικὰς φυλακὰς δὲν ἐγνώριζον οἱ Βυζαντινοί. Εἰς ἄκρον δ' ἀξιοπαρατήρητον ἦτο ὅτι μετὰ τὸ πέρας τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως τῶν ἐτῶν 1282 - 1299, εἰς τῶν ὄρων οὗς ἔθηκεν ὁ Καλλέργης ὅπως καταθέσῃ τὰ ὄπλα ὑπῆρξεν (ἄρθρον 22) «οἱ Ἰουδαῖοι νὰ ὑποροῦν κατοικεῖν ὅπου ἂν θελήσωσιν»⁴.

Ἔτι δὲ μᾶλλον ἀξία προσοχῆς εἶναι ἡ ἐγκύκλιος, ἣν ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης ἐξαπέλυσε τῷ 1568 πρὸς τοὺς ἐν Κρήτῃ ὀρθοδόξους ἕνεκα παραπόνων τῶν Ἑβραίων πρὸς αὐτόν⁵. Λέγει μεταξὺ τῶν ἄλλων ὁ Μητροφάνης:

«Τούτου χάριν ἡ μειωότης ἡμῶν γράφουσα ἀποφαίνεται ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἵνα ὅσοι τῶν χριστιανῶν τὰ τοιαῦτα ποιῶσι καὶ σκοφαντίας ἀδίκους ὑπίπτοι καὶ αὐτῶν ἐπὶ ζημίᾳ καὶ ἀπωλείᾳ αὐτῶν ἀδίκῃ καὶ παραλόγῳ, ὅσοι τε μὴ ἀρκοῦμενοι τῇ κρίσει τῶν ἐνδοξοτάτων ἀθηνῶν ἐν τῇ ἀδίκῃ θεωρίᾳ αὐτῶν ὁρμῶσιν ἀσθαδῶς καὶ ἀνεπιστόλως, καὶ χεῖρας αἴρουν καὶ αὐτῶν, οἱ τοιοῦτοι ἐπάσχωσιν ἀφωρισμένοι ἐπὶ Θεοῦ Παντοκράτορος καὶ κατηραμένοι καὶ ἀσυγχώρητοι καὶ μετὰ θάνατον ἄλντοι ἢ γὰρ ἀδικία καὶ σκοφαντία καθ' οὗ ἂν πραχθεῖη καὶ τελεσθεῖη ἀδικία ἐστί, καὶ οὐκ ἐστί ποτε τὸν ἀδικοῦντα

¹ Ἐνθ' ἄνωτ. βλ. ἰδίᾳ σελ. 214 - ὅ ἐνθα καλὴ περίληψις τῶν φορολογικῶν.

² Παρὰ τοῦ βασιλέως τῆς Ἀραγωνίας καὶ τῆς Σικελίας Ἀλφόνσου τοῦ Ε' (πρὸβλ. Straus σ. 10—11).

³ Ἀναφέρονται ἑννέα μόνον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1410 - 1464 (βλ. Levi σελ. 201), εἰς ἄλλα δὲ πολλὰ ὑπεβλήθησαν καὶ πρότερον καὶ μετέπειτα.

⁴ Πρὸβλ. καὶ τὴν ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν προμνησθεῖσαν ἀνακοίνωσιν ἡμῶν.

⁵ Ὁ Ξανθοῦδιδης σελ. 220 - 1 ἀναδημοσιεύει ταύτην ἐκ τῶν Κανονικῶν διατάξεων (Β' σελ. 70 - 1) τοῦ Μ. Γεδεών. Ὁ Βελλέλης ἐσχολίασεν αὐτὴν ἐν τῷ περιοδικῷ

εἶναι ἀνυπόβουλον ἐκ τοῦ προσφασίζεσθαι, ὅτι ἐπιπροδοξοῦν ἠθικῶς καὶ οὐκ εὐσεβῆ, ἐπεὶ καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἐν Ἐυαγγελίῳις μηδέποτε γρησὶ διασεῖσθε μηδὲ συκοφαντήσθε, μὴ διαχωρίζων πάντως μηδὲ χωρῶν διδάξας τοῖς ἐκπεβέσιν ἀδικεῖν τοὺς ἀλλοτριώφρονας*.

Καὶ ταῦτα μὲν τὸ Πατριαρχεῖον, ἡ δὲ Γαληνοτάτη δημοκρατία, ὅτε τῇ διεβιβάσθησαν παράπονα διὰ τοὺς κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ Πάσχα ἀγρίους λιθοβολισμούς, περιωρίσθη νὰ συστήσῃ εἰς τοὺς ὑπαλλήλους νὰ λιθοβολῶσι «μόνον μετρίως»¹.

V

Ἡ νεώτερα Ἑλλάς ἠκολούθησε τὰς φιλελευθέρους Βυζαντινὰς παραδόσεις. Μόλις εἶχεν ὑψωθῆ ἡ σημαία τῆς Ἐπαναστάσεως παρεχώρησε τὴν ἰσοπολιτείαν ἐκείνην, ἧς τῷ 1821 ἀπῆλθον οἱ Ἑβραῖοι ἐνὸς μόνον ἔθνους, οἱ τῆς Γαλιτίας. Ὅπως δ' ἀπολαύσωσιν αὐτῆς οἱ Ἰσραηλίται τῶν Ἰονίων νήσων ἐδέξασε νὰ παρέλθωσιν ἄλλα τεσσαράκοντα ἔτη, νὰ συντελεσθῇ δηλαδὴ ἡ ἔνωσις τῆς Ἑπτανήσου². Λόγιος Ἰσραηλίτης, οὐ μετὰ θλίψεως ἐπληροφορήθη ἐκ τῶν ἐφημερίδων τὸν πρόσφατον θάνατον, ὁ Μωϋσῆς Χαίμης, εἶχε μάλιστα ἐν εἰδικῷ ἄρθρῳ³ παρατηρήσῃ ὅτι ἐπὶ Προστασίας οὐ μόνον οἱ ὁμόθρησκοὶ τοῦ ἑστεροῦντο τοῦ δικαιώματος τοῦ ἐκλέγειν ἢ ἐκλέγεσθαι καὶ τοῦ νὰ ᾧσι δικασταὶ ἢ συμβολαιογράφοι, ἀλλ' ὅτι καὶ ἐγένοντο εἰδικοὶ νόμοι ὅπως ἀπαγορεύσωσι τὴν δικηγορίαν εἰς ἄρτι λαβόντας δίπλωμα νομικῆς Ἰσραηλίτας⁴, ἐφ' ᾧ καὶ ὁ διαπρεπὴς νομομαθὴς, ὁ Ἰσαὰκ Πεζάρης ἢ Μαυρογόνατος, ἠναγκάσθη νὰ μεταναστεύσῃ εἰς Ἰταλίαν, ἐνθα ἀνῆλθεν εἰς ὑπάτα ἀξιώματα.

Σήμερον ἡ ἰσοπολιτεία ἀναγράφεται εἰς ὅλα τὰ Συντάγματα. Πλεισταχοῦ δ' ὅμως κρατεῖ μᾶλλον de jure ἢ de facto. Εἰς τινὰς χώρας γεννῶνται περιοδικῶς αἱματηρὰ ἐπεισύδια, ὄχλος δὲ καὶ κυβερνήσεις καταδιώκουσι τὸ Ἑβραϊκὸν ἐμπόριον εἰς ἄλλας οἱ διωγμοὶ ὑπὸ ἠπιωτέραν καὶ συγκεκαλυμμένην μορφήν διεξαγόμενοι εἶναι οὐχ ἥττον ἐναργεῖς εἰς τρίτας πάλιν διὰ τοῦ *nuniegus clausus* ἢ ἀνωτέρα ἐκπαίδευσις καθίσταται δυσπρόσιτος εἰς τοὺς

Vessilio Israelitico. τεύχος Ὀκτ. - Νοέμβρ. 1906 (Casale) βλ. Creta e Constantinopoli nei tempi che furono: Una enciclica patriarcale con riflessioni storiche προβλ. Ν. Βέη ν. περιοδικὸν Βυζαντίς, τόμ. Α' (1909) σελ. 670 κξξ.

¹ Τὸ περιεργότατον τοῦτο διάταγμα τοῦ 1887 ἐδημοσίευσεν ὁ *Noiret* σελ. 12. Τὸ ἔθος τοῦ λιθοβολισμοῦ ἦτο τότε πανευρωπαϊκόν· ἐνιαχοῦ δέ. ὡς ἐν Béziers τῆς Γαλιτίας, ἐξηγοράζετο· βλ. *Israel Levi* ἔ. ἀ. σελ. 208.

² Πρότασις ἰσοπολιτείας εἶχεν ὑποβληθῆ ἐπανειλημμένως ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων βουλευτῶν, ἀλλ' ἀπερρίπτετο ὑπὸ τῶν Ἀγγλῶν ἀρμοστῶν.

³ Ἐν Πατριδί τῆς 26 Μαΐου 1907 ἀνεδημοσιεύθη ἐν διαλέξει μου, πρὸς ἐπιθυρωσιν τῆς ὁποίας εἶχεν εὐγενῶς γραφῆ· βλ. Ἀνδρεάδην, Ἡ Ἑπτανήσος καὶ ἡ διοίκησις τῆς Προστασίας (Ἀθ. 1907) σελ. 13.

⁴ Οὗτοι κατεδικάζοντο νὰ ἐμφανίζωνται ὡς ὑποδικηγόροι (*intervenienti*) πρὸ τῶν κατωτέρων δικαστηρίων.

Ἰσραηλίτας, εἰς οὓς πολλὰ στάδια εἶναι κλειστά, ἐν ᾧ συγχρόνως οἱ κοσμικοὶ κύκλοι ἔχουσι κηρύξει κατ' αὐτῶν ἀληθῆς «μπούκοταξ». Σκεφθῆτε ὅτι ἐν αὐτῇ τῇ Γαλλίᾳ οὐδεὶς Ἰσραηλίτης εὐφραίνεται εἰς τινὰς λογιζομένους ἀριστοκρατικούς κλάδους τῆς διοικήσεως ὡς ἡ διπλωματία καὶ τὸ Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον. Ἐν Γερμανίᾳ αὐτὸς ὁ αυτοκράτωρ Γουλιέλμος δὲν εἶχεν ἐπιτύχει τὴν παραμονὴν ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ φρουρᾷ ἀξιωματικοῦ καθ' ὅλα ἀμέμπτου, ἀλλ' ἔχοντος τὸ αὐτύχημα νὰ γεννηθῇ Ἑβραῖος, ἠναγκάσθη δὲ νὰ στείλῃ αὐτὸν ὡς πάρεδρον στρατιωτικὸν ἀκόλουθον ἐν Λονδίῳ.

Ἐν Ἑλλάδι ἡ ἰσοπολιτεία ἰσχύει καὶ *de jure* καὶ *de facto*. Εἴμεθα ἐν τῶν ἐλαχίστων ἔθνῶν, ἐν οἷς δὲν ὑπάρχουσιν ἀντισημιτικὰ κόμματα καὶ ἀντισημιτικαὶ ἐφημερίδες. Ὁ ἀείμνηστος βασιλεὺς Γεώργιος μεταβαίνων εἰς Τρίκαλα κατήρχετο εἰς τὴν οἰκίαν Ἑβραίου τραπεζίτου, ἐν ᾧ ἠδύνατο νὰ εὕρῃ δεκάδα οἰκίων ἴσης εὐμαρείας, ἐν αἷς καὶ τὴν τῆς οἰκογενείας Ἀβέρωφ. Ὁ πρόεδρος τοῦ Ἀρείου Πάγου ἐξέφρασεν ἤδη πρὸ τῶν βαλκανικῶν πολέμων ἐπισήμως τὴν χαρὰν τῆς Ἑλληνικῆς δικαιοσύνης διὰ τὴν ἐπιτυχίαν Ἑβραίου ἐν τῷ δικαστικῷ διαγωνισμῷ. Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα, ἰδρύνουσα τῷ 1912 ὑποκατάστημα ἐν Θεσσαλονίκῃ ἔσπευσε νὰ περιλάβῃ Ἰσραηλίτας ἐν τῷ διοικητικῷ αὐτῆς συμβουλίῳ. Ὡς πρὸς τὸ Πανεπιστήμιον πολλοὶ Ἰουδαῖοι φοιτηταὶ δύνανται νὰ μαρτυρήσωσιν περὶ τῆς συμπαθείας μεθ' ἧς περιβάλλουσιν αὐτοὺς καὶ οἱ διδάσκαλοι καὶ οἱ συμμαθηταὶ των. Συνεπεῖς δ' οὕτως δεικνύμενοι πρὸς τὰς ἔθνικὰς ἡμῶν παραδόσεις πολιτευόμεθα δικαίως καὶ συνετῶς. Δικαίως, διότι δὲν δυνάμεθα νὰ παρίδωμεν ὅτι οἱ Ἑβραῖοι ἔχουσι μεθ' ἡμῶν τὸ κοινὸν ὅτι εἶναι ἔνθος παλαιὸν καὶ ἔνδοξον, πολλὰ παθὸν ὑπὲρ τῆς πίστεως τῶν προγόνων· τὸ λεχθὲν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Γεωργίου Χατζιδάκι ὅτι «οἱ Τουρκοκρατηθέντες Ἕλληνες εἶναι ἀξιοὶ τιμῆς, διότι διὰ νὰ λάβωσι τὰ μαρτύρια αὐτῶν πέρας ἤρκει νὰ εἴπωσι μίαν λέξιν καὶ ὁμως τὴν λέξιν ἐκείνην δὲν τὴν εἶπον», ἐφαρμόζεται καὶ εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας. Ἐνθυμούμεθα ἐπίσης ὅτι ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ Φίλωνος καὶ τοῦ Ἰωσήπου οἱ Ἑβραῖοι ἔδειξαν ἰδιαιτέραν ἀγάπην πρὸς τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα καὶ ὅτι σήμερον ἔτι πολλοὶ τῶν κορυφαίων Ἑλληνιστῶν τῆς Δύσεως εἶναι Ἰσραηλίται, ἐν οἷς καὶ ὁ προσφάτως ἀποθανὼν καὶ τόσον ἀγαπητὸς εἰς πάντας ἡμᾶς Θεόδωρος Ρεῖνάχ¹.

Ἡ δὲ ἡμετέρα πολιτικὴ, φιλοδικαία καὶ εὐγνώμων, εἶναι συνάμα καὶ συνετὴ, διότι ἡ ἱστορία δεικνύει ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι, διαλυτικὰ στοιχεῖα εἰς τὰς χώρας ἐν αἷς καταδιώκονται, εἶναι εὐεργετικώτατοι εἰς ἐκείνας ἐν αἷς δὲν ὑφίσταται πολιτικὸς ἢ κοσμικὸς ἀντισημιτισμὸς. Τὴν παρατήρησιν διετύπωσεν ὁ Δισραέλι ἐπιγραμματικῶς λέγων: «κάθε κράτος ἔχει τοὺς Ἑβραίους οἱ ὁποῖοι

¹ Οὗτος ὑπῆρξεν ἐπὶ μακρὸν διευθυντὴς τῆς Ἐπιθεωρήσεως τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν, εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς ὁποίας διεδέχθη αὐτὸν ἕτερος διαπρεπὴς Ἑβραῖος ἑλληνιστής, ὁ G. Glotz.

τοῦ ἀξίζουσι». Εἶδον ἀναφερομένας ὡς ἐπικυρούσας τὸ λόγιον τοῦτο τὴν Ἄγγλιαν, τὴν Ἰταλίαν, τὴν Ὀλλανδίαν εἰς τὸν κατάλογον δύναται νὰ προστεθῇ καὶ ἡ Ἑλλάς. Πρέπει πράγματι γὰρ ὁμολογηθῆ ὅτι οἱ Ἑβραῖοι τῆς Ἐπτανήσου καὶ τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος ἀπεδείχθησαν Ἕλληνες ἄριστοι. Προσηλθον μετὰ προθυμίας εἰς ὅλας τὰς ἐπιστρατεύσεις. Ἐπολέμησαν μετ' ἀνδρείας εἰς ὅλους τοὺς πολέμους. Ἀνέδειξαν ἄνδρας, ὅπως τοὺς προμνησθέντας Βελλέλην καὶ Χαῖτην, οἵτινες ἐκαλλιέργησαν τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα. Ὅταν δὲ ζῶσιν ἐν τῇ ξένη πάντοτε καὶ μεθ' ὑπερηφανείας διεκδικουσι τὴν Ἑλληνικὴν ἐθνικότητα. Οἱ δὲ ἐσχάτως ἀποκτήσαντες τὴν Ἑλληνικὴν ὑπηκοότητα Ἑβραῖοι τῆς Θεσσαλονίκης, καίπερ μὴ λαβόντες εἰσέτι τὸν καιρὸν ν' ἀφομοιωθῶσιν ἐθνικῶς, συντελοῦσιν οὐχ ἥττον εἰς τὴν οικονομικὴν ἀκμὴν τῆς μακεδονικῆς μητροπόλεως καὶ ταχέως ἐκμανθάνουσι τὴν Ἑλληνικὴν.

Ὅταν τις ἀναλογίζεται ὅτι ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας οἱ κοινοὶ ἡμῶν τύραννοι εἴτε Τούρκοι εἴτε Βενετοί, ἐφαρμόζοντες τὸ δόγμα «διαίρει καὶ βασίλευε», τὰ πάντα ἐμηχανεύθησαν ὅπως δηλητηριάσωσι τὰς μεταξὺ τῶν δύο στοιχείων σχέσεις καὶ ὅτι τὸ ἔργον αὐτῶν ἐσυνέχισαν παντοῖαι ξένοι προπαγάνδαι, ἔτι μᾶλλον θαυμάζει τὸ φιλελεύθερον τῆς Ἑλληνικῆς πολιτικῆς καὶ ἔτι μᾶλλον χαίρει ὅτι αὕτη ἔφερε τόσον ταχέως τὴν συναδέλφωσιν δύο φυλῶν, αἵτινες ἔχουσιν οὐ μόνον κοινὰ συμφέροντα, ἀλλὰ καὶ παρεμφερῆ ἱστορίαν καὶ συγγενῆ γνωρίσματα.

Α. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ

Υ. Σ. Κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν τῶν παρουσῶν σελίδων ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ μηνιαῖον Ἰσραηλιτικὸν περιοδικὸν *Paix et droit* (τεύχος Ἀπριλ. 1929) σύνοψις μελέτης τοῦ κ. Harry S. Linfield διευθυντοῦ τοῦ στατιστικοῦ τμήματος τοῦ American Jewish Committee. Ἡ πρόοδος τοῦ Ἑβραϊκοῦ στοιχείου ἐν ταῖς Ἠνωμέναις Πολιτείαις συνοψίζεται ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Πληθυσμὸς	Ἔτη	Πληθυσμὸς
1818	3.000	1877	229.087
1826	6.000	1897	937.800
1840	15.000	1910	2.043.762
1848	50.000	1927	4.228.029

Ἐκ τοῦ πίνακος τούτου φαίνεται ὅτι μέχρι τοῦ 1840 ὁ ἐν ταῖς Ἠνωμέναις Πολιτείαις Ἑβραϊκὸς πληθυσμὸς δὲν ὑπερέβαινε τὸν ἐν τῇ Βυζαντινῇ αὐτοκρατορίᾳ καὶ ἐπιβεβαιοῦνται αἱ ἀνωτέρω (σελ. 8) παρατηρήσεις περὶ τῆς σχετικῆς αὐτοῦ σημασίας.